

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

विषय

लेखक डा. लक्ष्मण गजना

श्री. सं. ६

पाठ्यपत्र

हालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव दुष्काळ निवृत्ती

३३

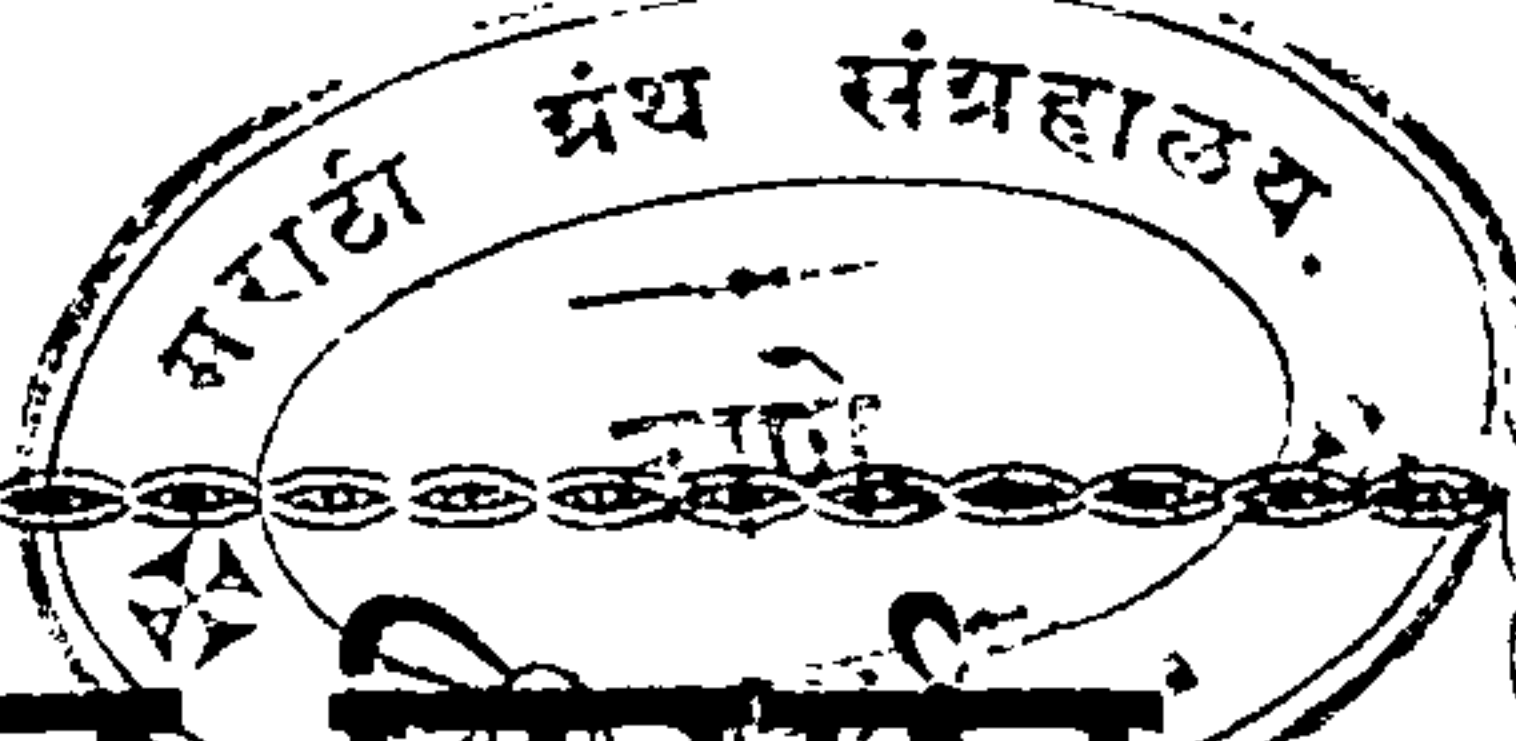
५७९

११४

दुष्काळ

निबंध

दुष्काल निवृत्त

अथवा

हिंदुस्थानांतील दुष्कालाचीं कारणें
व

तीं टाळण्याविषयीं राजा
ह्यांचीं कर्तव्ये

हें पुस्तक

बालकृष्ण रावजी पालवणकर
रा० तळे ता० माणगांव जि० कुलाबा
यांनी लिहिलें

—○:X-* X:○—

तें

पुणें येथें

“ चित्रशाळा ” छापखान्यांत छापिलें.

शके १८२१ सन १८९९

किंमत दोन आणे

(ह्या ग्रंथासंबंधीं सर्व हक्क कर्त्यानें आपले स्वाधीन ठेविले आहेत.)

गणों मराठे गी. प्रगल्भकार अत्यंत.

बुद्धिने वजर केके ता. १५५०.

नूतने जी. दत्तका.

प्रस्ताव

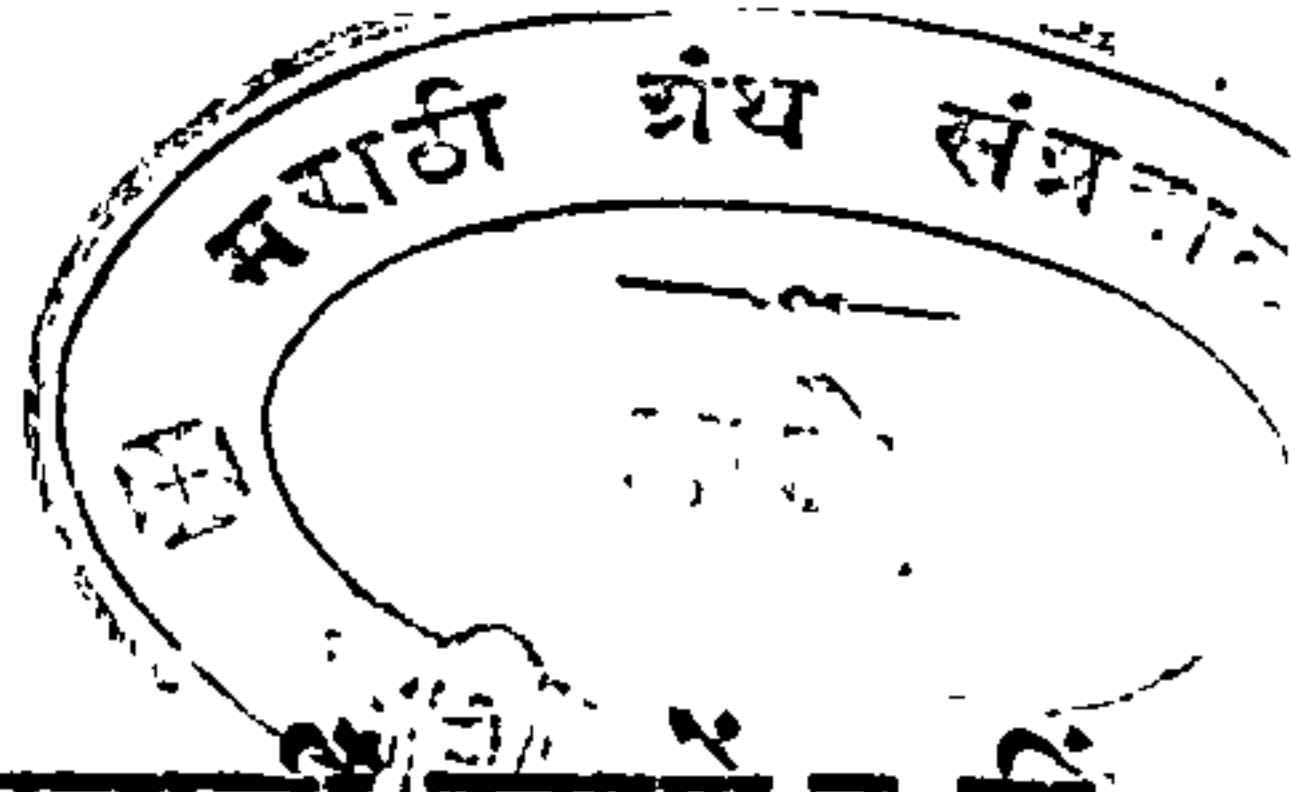
नं. १३६

परवशतेची दुर्भेद्य शृंखला आमच्या पायांत पडल्या-
पासून आम्हांस सुख म्हणजे काय वस्तु आहे, ती कशी
असते व तिचा लाभ आम्हांस कधी मिळेल ह्याची
कोणास कल्पनाही नाही. कारण आम्हांस सौख्य कसे
तें माहितच नाही! दुःख मात्र कसे असते तें आम्हीं
जाणतो व त्याचा उपयोग आम्हांस जाणून बुजून करा-
वयास लागतोच असे नाही. अशी स्थिती क्षणमात्रे
कां व्हावी? असा एखाद्याने प्रश्न केल्यास त्याचे उत्तर
देणे मोठे कठीण आहे. श्रीमंतापासून तो गरीबापर्यंत,
शेतकऱ्यापासून तो व्यापाऱ्यापर्यंत यच्चयावत् जागी अन्न
आणि वस्त्र यांची सुद्धा पंचाईत पडावयास लागली आहे!
हिंदुस्थान सारख्या सुबिक देशांत अन्न आणि मोठे धोटे
वस्त्र याला महर्गत भासावी ही मोठ्या सखेदाश्र्याची
गोष्ट आहे! परन्तु आमच्या सरकारच्या अतिरेक द्रव्यतृ-
ष्णेंमुळे व अल्प जनदोषामुळे आमचेवर हे परिणाम घडा-
वयास लागले आहेत म्हणजे दुष्काळ पडावयास लागले
आहेत. हे दुष्काळ नेहमीं कां पडलात व तत्प्रतिबंधनार्थ
काय केले पाहिजे एवढेच जनदृष्टीने व राजदृष्टीने दाखवि-
ण्याचा ह्या लहानशा पुस्तकाचा हेतु आहे! ही आमची

(२)

प्रथम लेखणीच असल्यामुळे ह्यांत दोष असण्याचा संभव आहे तरी मूझांनी ते कळविल्यास त्यांचा उपयोग द्वितीयावृत्ती वेळेस अवश्य करण्यांत येईल.

तळें ता० माणगांव जि० }
कुलाबा ता० ९।१२।९९. } वाळकृष्ण रावजी पालवणकर.

१ हिंदुस्थानांतील दुष्काळाची कारणे व तीं
टाळण्याविषयी लोकांची राजाची व कर्तव्ये.

उपोद्धातः—सांप्रतकाळीं खेडेगांवीं जाऊन खेड्यां-
तील कुणव्यांचीं शरीरे कोणीही समजस मनुष्य पहावया-
स लागला तर त्याला पुराणांतरीच्या सुदाम देवाची
स्मृती झाल्याविना रहाणार नाही. पांच वर्षांपूर्वी जो
कुणवी चांगला धडाकडा असून भरज्वानीत होता, दगड
फोडण्याचें ज्याला सामर्थ्य होतें तोच आज कंगाल
असून साधारण हातपाय हालविण्याच्या स्थितीत आहे
असे त्याच्या दृष्टीस पडेल. एका कुणव्याची जी स्थिती
तीच सर्व कुणव्यांविषयी त्याच्या बायकापोरांविषयी व
साधारण शेतकऱ्यांविषयी होय. ही खेडेगांवची स्थिती
झाली. लहान मोठ्या शहरांतल्या आणि गांवांतल्याही
गरीब कुटुंबांची हीच स्थिती झालेली निदर्शनास येते.
अशी स्थिती कां झाली आहे, ही कल्पना पोरांवाळांस
किंवा बादशाहींतील प्रसिद्ध तत्वांप्रमाणें ज्यांच्यावर
लक्ष्मीची पूर्ण कृपादृष्टी आहे अशा लोकांस माहित अ-
सण्याचा मुळीच संभव नाही. कपाळ कसें दुखतें तें
सांगतां येणें जसें कठीण आहे तद्वतच “ घरांत वाजे
नकार घंटा ” अशांच्या घरांतील स्थिती सांगतां येणें

कठीण आहे. प्रस्तुत सर्व हिंदुस्थानांतील कोणत्याही ठिकाणी गेलें असतां अशीच स्थिती दृष्टीस पडेल. कांहीं कांहीं खेडीं तर ओसाड पडलेलीं दिसतील, कित्येक मोठमोठीं कुटुंबे देशोधडीस लागलीं असतील, इत्यादि कोणता नाही कोणता तरी दुःखदायक परिणाम मनावर उमटल्याशिवाय रहाणार नाही. असे दुःखदायक परिणाम दाखविण्याची शक्ति ज्या काळाच्या अंगांत आहे त्या काळाच्या स्वरूपाविषयीं ह्मणजे दुष्काळाविषयीं लिहिण्याचा आमचा विचार आहे.

मनुष्याच्या जीवनाला हवा, अन्न आणि पाणी हे तीन पदार्थ अत्यंत आवश्यक आहेत. या तिहींपैकीं दुसरे दोन म्हणजे पाणी आणि अन्न हे मिळविण्याला थोडा तरी श्रम लागतो. पुष्कळ श्रमानेही ज्या वेळीं हे पदार्थ मिळनासे होतात त्या काळाला दुष्काळ असें म्हणण्याची प्रवृत्ती आहे. हा या शब्दाचा रुढार्थ झाला. अवयवार्थच पाहिला असतां दुःसहः—वाईट व काळः—प्रसंग मिळून वार्इट काळ असा अर्थ झाला. वार्इट काळ अनेक प्रकारचे असूं शकतील. ज्याला आपण दुःख असें म्हणतो तें प्राप्त झालें म्हणजे त्यालाच दुष्काळ असें अवयव अर्थानें नांव देतां येईल. कारण मनाला जी प्रतिकूल वेदना तिला दुःख असें म्हणतात अर्थात् दुःखाचे वेळीं मनाला कोणत्या तरी प्रकारें

दुष्काळच असतो. आतां सुख आणि दुःख हीं मानीव आहेत ही गोष्ट जरी खरी आहे तरी ज्याच्या त्याच्या मनाच्या स्थितीनें या अर्थाला प्रतिबंध येणार नाही. एवढा विस्तृत अर्थ जरी दुष्काळ या शब्दांत आहे तरी प्रस्तुत प्रसंगीं इतक्या व्यापक अर्थानें या शब्दाचा उपयोग करितां येत नाही या करितां “ ज्या काळांत मोठें धोटे अन्नवस्त्र मिळविण्याला वज्याच लोकांना अडचण पडते अशा काळाला दुष्काळ असें ह्यणावयाचें.” आणि या दुष्काळाचा सार्धत्रिक विचार न करितां फक्त नांव ‘सोनूवाई आणि हाती कथलाचा वाळा’ या म्हणीला यथार्थ पात्र झालेल्या सुवर्ण भूमिनामक हिंदुस्थानाविषयींच दिग्दर्शन करावयाचें आहे. अलिकडे सरासरी मानानें वीस वर्षांनीं फार मोठा असा आपल्या देशांत दुष्काळ पडतो; असा अनुभव आला आहे. वास्तविक पाहतां हल्लीं हिंदुस्थानांत दररोज दुष्काळच ‘आहे असें म्हणण्याला कांहीं हरकत नाही. परंतु नित्यक्रमापेक्षां विशेष महत्वाचा असा जो प्रतिवीस वार्षिक दुष्काळ, अशा सारखे जे दुर्धर प्रसंग; आपल्या देशावर ओढवतात. ते ओढवण्याचीं कारणें कोणतीं? हा या विषयांतला पहिला भाग आहे. तसेंच असे प्रसंग न येण्या करितां लोकांनीं काय केलें पाहिजे ? हा या विषयांतील दुसरा भाग आहे. व दुष्काळाला राजकारणें कोणतीं व तत्प्रतिबंधनार्थ राजानें काय केलें पाहिजे? हा या विषयांतील तिसरा भाग आहे.

पहिल्या भागांत सामान्यतः दुष्काळ पडण्याचीं कारणें काय काय संभवतात, त्या कारणांचा आपल्या देशाशीं कसा संबंध पोचतो ह्याचें विवेचन येईल. तसेंच दुष्काळ निवारण्याची सामान्य कार्ये कोणतीं व आपल्या देशाला त्यांचा कितपत उपयोग होईल, ह्या गोष्टी दुसऱ्या भागाच्या पोटीं येतील. व दुष्काळ पडण्याला सरकारी कारणें कोणतीं व तन्निवारणार्थ सरकारला काय केलें पाहिजे, ह्याचें विवेचन तिसऱ्या भागांत येईल. ह्या भागांचें आतां क्रमानुवार वर्णन करावयाचें आहे.

भाग १ ला.

हिंदुस्थानांतील दुष्काळाची कारणे.

अतिवृष्टि रनावृष्टि मूषकाः शलभाः शुकाः ॥

स्वचक्रं परचक्रंच समैता इतय स्मृताः ॥ १ ॥

आपल्या या निष्कांचन हिंदुस्थानामध्ये अलीकडे जो प्रतिवास वार्षिक दुष्काळ पडावयास लागला आहे तो कां पडतो याची कारणे आपल्या पौराणामध्येच सांगितलेली आहेत. ती नव्यानेच शोधून काढावयाची कांहीं जखरी नाही. फक्त त्या कारणांची व्याख्या व ती आपल्या देशाला कां हांनीभूत होतात याचा विचार कर्तव्य आहे. अतिवृष्टि, अनावृष्टि, उंदीर, पोपट, आणि टोळ यांचा उपद्रव, राज्यांतील बंडे व शत्रूची स्वारी हीं सात कारणे दुष्काळ पडण्याला कारणीभूत आहेत असें आमच्या पुराणांत सांगितलेले आहे. या सात कारणांशिवाय जंगलाची तोड, किंवा मूळचीच जंगलाची कमतरता व्यापारवृद्धीच्या साधनांचा अभाव, देशांतील फार मोठा समुदाय शेतकामांत गुंतलेला अशीं आणखीही कारणे संभवतात. असो. दुष्काळाचे पहिले कारण—
अतिवृष्टी—हे होय. ज्या देशांत जितके दिवस पाऊस पडावयाचा तितके दिवस पडला पर पडावयाचा

त्यापेक्षां फार पडला तर हिला वस्तुतः अतिवृष्टी असं नांव देतां येणार नाही, कारण पाऊस जास्त पडल्यामुळे जरी पाणवळ शेतजमिनी बुडाल्या तरी त्यापासून एकंदर उत्पन्नाला थोडा बहुत धोका येईल परंतु गेल्या दुष्काळासारखा भयंकर प्रसंग येण्याचा संभव नाही. पर जेव्हां असं होतं कीं, एकंदर वर्षांत जितका आणि जितके दिवस पाऊस लागावयाचा तितके दिवस न लागतां एकंदरीत पुष्कळ पाऊस पडला तर त्यापासून सर्वच प्रकारच्या शेतीला धक्का पांचण्याचा संभव फार आहे. याला गेल्या दुष्काळाचें प्रत्यंतर पुरे आहे. आपल्या या प्रांतांत एका वर्षांत सुमारे १२५।१९० इंच पर्यंत पर्जन्य पडतो. परंतु इ. स. १८९७ सालीं दीड महिन्यांतच सुमारे १७५ इंच पाऊस पडल्यामुळे गेल्या दुष्काळाचा भयंकर पराक्रम सर्व हिंदुस्थानीयांस दृग्गोचर झाला. इतका पाऊस पडून शेती सफाई बुडाली ती बुडालीच परंतु शेवटीं कांठण पिकण्यालाही जमिनीला ओल राहिलें नाही आणि पाण्याचाही अत्यंत हाहाकार उडाला. यावरून वर्षांत जितका पर्जन्य पडावयाचा तितका थोड्या मुदतींत पडून गेला म्हणजे अतिवृष्टी झाली तर दुष्काळ पडतो हे सिद्ध झालें. दुष्काळाचें दुसरें कारण—

अनावृष्टीः—हे होय. अनावृष्टी म्हणजे वर्षांत जितके दिवसांत जितका पाऊस पडावयाचा तितका न पडतां

ज्या क्रमानें पडावयास पाहिजे त्या क्रमानेंही पडला नाही तर त्याच्या योगानें शेतकीला धक्का पोचेल हें निराळें सांगावयास नको. जितका पाऊस पडतो तितका सर्व शेतकीला उपयोगी पडतोच असा नियम नाही. पण वेळच्या वेळीं पर्जन्य पडून तो पडावा त्यापेक्षां कमी पडला तरी चिंता नाही. कल्पना करा कीं, प्रत्येक मनुष्याला दररोज खाण्याचें धान्य -॥- शेर लागतें हेंच धान्य त्याला -॥- शेर न देतां -॥- शेर प्रमाणें दिलें तर त्या मनुष्याची शक्ति विशेष क्षीण न होतां त्याचा नित्य-क्रम यथास्थित चालेल. पण एक दिवस २ शेर व आठ दिवस कांहीं नाही असा क्रम चालणार नाही. तीच स्थिती पावसाची आहे. हंगामी जितका पाऊस पाहिजे त्यापेक्षां थोडासा जरी कमी पडला तरी चिंता नाही. पण एक दिवस पुष्कळ आणि आठ दिवस कांहीं नाही असें मात्र चालावयाचें नाही. तात्पर्य—पावसाळ्याचे दिवसांत एकंदरीत जितका पाऊस पाहिजे त्यापेक्षां थोडासा कमी पण वेळच्या वेळीं पडलेला, अशा पावसाला अनावृष्टी म्हणावयाचें नाही आणि अशा पावसापासून विशेष नुकसानही होत नाही पण वर्षांत जितका पर्जन्य पडावयाचा व जितके दिवस पडावयाचा तितका व तितके दिवस न पडतां गैर हंगामी आणि कमी पडतो अशा पर्जन्याला अनावृष्टी असें म्हणावयाचें. या पासून दुष्काळ पडतो हें सर्वत्र प्रसिद्धच आहे.

अतिवृष्टी व' अनावृष्टी या उभयतांचा बहुतांशी संयोग आहे असं म्हटलं असतां वावगें होणार नाही. कारण दोहोंपैकीं एकाचा अनुभव प्रथमतः आला म्हणजे दुसऱ्याचा तावडतोत्र पाठीमागून येतो. प्रथमतः अतिवृष्टी झाली म्हणजे नंतर अनावृष्टी होणें हें अगदीं साहजिक आहे. त्याचप्रमाणें प्रथमतः अनावृष्टीचा अनुभव आल्यास मागाहून अतिवृष्टीचा योग असणें सयुक्तिकच आहे. मिळून ह्या परस्पराभिन्न अशा बहिणी बहिणींचें एकीकरण एकाच वेळीं होतें यामुळें दुष्काळ साहजिकच यावा व तो आह्लास चांगलाच अनुभवास यावा यांत नवल तें काय ? दुष्काळाचें तिसरें कारण—

उंदीर, पोपट, आणि टोळ, यांचा उपद्रवः—हें होय. टोळधाड आली असतां ती शेतांचा फन्ना कशी पाडते याविषयीं सर्वत्र प्रसिद्धीच आहे. आणि सुमारे १५ वर्षां पूर्वी याचा अल्पसा अनुभव सर्वास आलेलाही आहे. ही टोळधाड आली तेव्हां शेतें वगैरे तयार झालेलीं नव्हतीं हें आमचें प्रालब्धच समजावयाचें. परन्तु * कुलाबा जि-
ल्ह्यांत माड, पोफळी, आंबे यांचें जें नुकसान झालें तें अद्यापिही भरून आलें नाही. टोळांचें सर्वच विलक्षण

* या टोळधाडींत या ग्रंथकर्त्यांचेही अतिशय नुकसान झालेलें आहे. आम्ही स्वानुभवावरून सुद्धां असें सांगतो कीं, या टोळधाडीनें दुष्काळच काय पर या पेक्षांही जास्त अशी संकट परंपरा ओढवेल.

आहे. यांचा समुदाय एका ठिकाणाहून अन्य ठिकाणी जाऊं लागला म्हणजे ९।४ कोस लांबी रुंदीचा ढगच आकाशांत आला आहे असा भास होतो. ज्या शेतावर जाऊन बसतील त्याची मातीच करून टाकतील. एकीकडे खाण्याचें काम सपाट्यानें सुरू असतें व एकीकडे मलविसर्जनाचें काम चाललेलें असतें. यांची संततीही विलक्षण आहे. यांच्या अंड्यांची जी पेशी असते तींत ७५ पासून २०० पावेतो अंडी असतात. अशा ह्या भयंकर सांथी पासून देश धुळीस मिळाल्याचीं शतशः उदाहरणें प्रसिद्ध आहेत. याप्रमाणेंच उंदीर आणि पोपट यांच्या योगानें नाश होतो असें प्राचीन वर्णन आहे. सांप्रतही ह्याचा अनुभव आहे परंतु दुष्काळ पडण्याइतका अनिर्वाच्य प्रसंग येत नाही व आला नाही व परमेश्वर कृपेनें तो पुढें न येवो अशी जगत्प्रभुजवळ विज्ञप्ति आहे. दुष्काळाला कारणीभूत असें सहावें कारण— स्वचक्र म्हणजे राज्यांतील बंडे हें होयः—बंड उत्पन्न झालें म्हणजे कोणताही धंदा नीट चालत नाही; मग सदोदीत श्रमाचा असा शेतकीचा धंदा तरी कसा चालू शकतो ? तशांत शत्रूचा नाश करण्याची किंवा त्याला ताब्यांत आणण्याची युक्ति व तिचा उपयोग हीं ताबडतोव अमलांत येत असतात. राज्यांत कितीही धंदे असले आणि कितीही कारखाने असले तरी ते सर्व शेतकरी वर्गावर अवलंबून असणार ! आधीं “पोटोबा” किंवा

“सर्वारंभा स्तण्डुला प्रस्त मूलाः” हे तत्व नेहमीं
अबाधित चालावयाचेंच. बंडासारखी धामधूम उत्पन्न झाली
म्हणजे शेतांची नासाडी फार होते. इतकेंच नव्हे तर
शिल्क असलेल्या धान्याचीही लूट पुष्कळ होते. यामुळे
दुष्काळ पडण्याचा संभव फार असतो. अशाच रीतीने—

परचक्रः—म्हणजे शत्रुची स्वारी ही दुष्काळाला
कारणी भूत होते. फ्रान्स देशाचा प्रसिद्ध बादशाह नेपो-
लियन बोनापार्ट ह्याने रशियाची राजधानी जे मास्को
शहर त्याजवर हल्ला करण्याचा निश्चय केला. ही बातमी
रशियाचे झारास कळतांच त्याने सर्व शहरांत अशी ता-
कीद दिली होती कीं, शत्रु जवळ येऊन पोचतांच सर्व
शहराला एकदम आग लावून देऊन तुम्हीं पळून जावें.
ही रशियाचे झाराची ताकीद नेपोलियनला समजली.
परंतु मास्को सारखें राजधानीचें शहर, धनधान्य संपत्तीनें
युक्त, त्यांत मोठमोठ्या इमारती असले नवयौवन प्रफुल्लि-
त शहर जाळून टाकतील हें त्याला खरें वाटेना !!
परंतु शहराजवळ जातो तों ऐकिल्याप्रमाणेंच अनुभव
आला. दुसरें प्रसिद्ध उदाहरण तैमूरलंगाची हिंदुस्थानावरील
स्वारी हें होय. हिंदुस्थानांत प्रवेश केल्याबरोबर कत्तल,
लूट, वरादाराची व शेताभाताची राखरांगोळी याला प्रारंभ
इत्यादि अनेक घोर कृत्ये करीत करीत स्वारी मोठ्या
थाटानें दिल्लीपर्यंत येऊन थडकली. पुष्कळ लोक ह्या

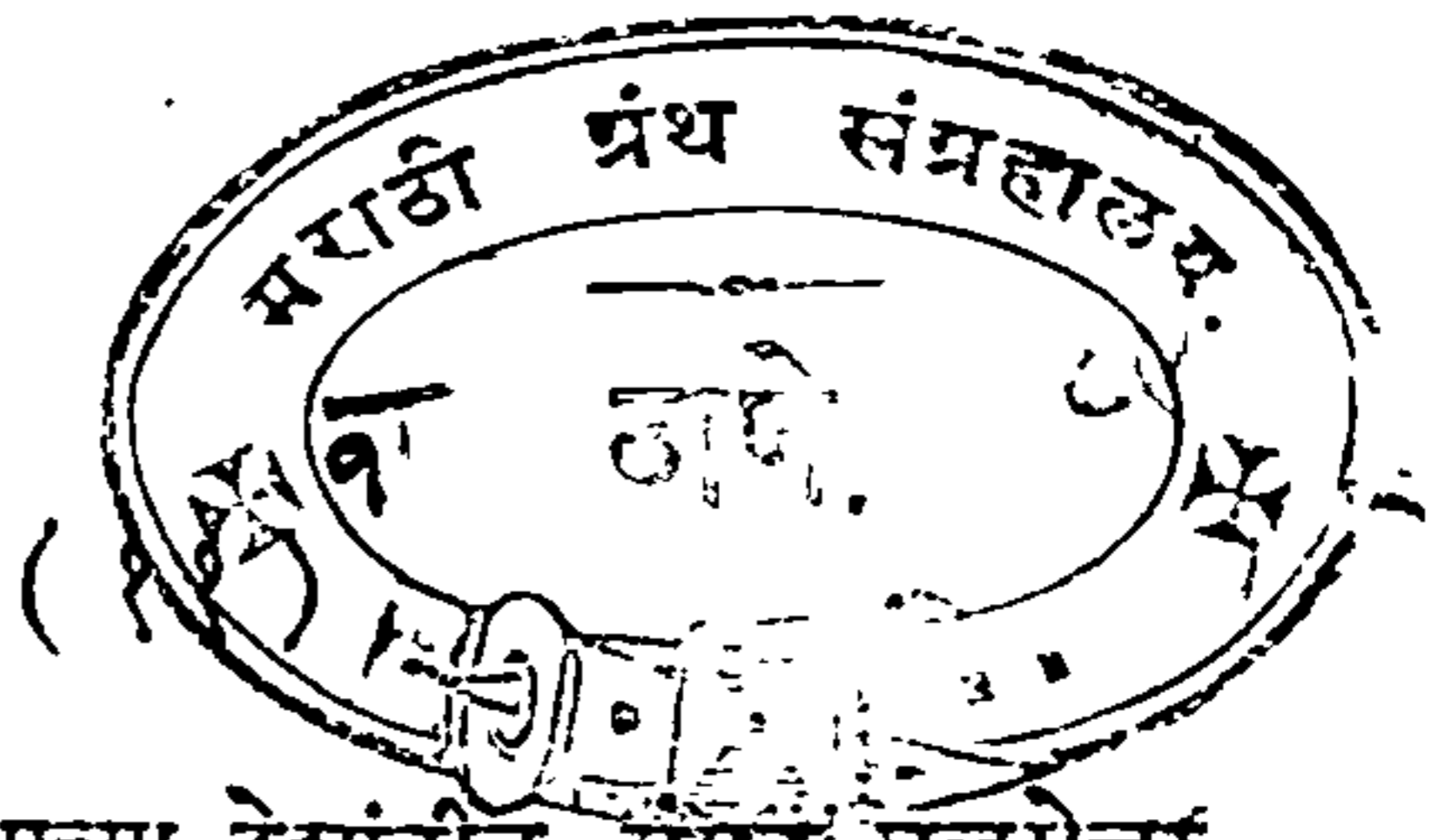
पुष्कसानीमुळे पुढे पडणाऱ्या दुष्काळांत मारावयाचे ते कितीतरी मेले तरीही पुष्कळ भागांत दुष्काळ पडलाच होता सारांश—परचक्रापासून किंवा वचक्रापासून पाऊस पडूनही दुष्काळ पडतो. याप्रमाणे प्राचीन काळांचे दुष्काळांचे कारणे जीं लोकांच्या अनुभवांस आलीं व येताहेत त्यांचा येथपावेतो विचार केला. आतां दुष्काळ पडण्याला अनावृष्टी ह्मणून जें कारण आहे त्याचा संबंध पुष्कळांशीं झाडांशीं अवलंबून आहे करितां त्याचा पहिल्यानें विचार करून नंतर सर्व कारणांच्या आदी कारणांचा विचार करण्यास प्रारंभ करूं.

जंगलाची तोडः—अग्नीचा उपयोग समजावयास लागला तेव्हांच मनुष्याच्या सुधारणेला प्रारंभ झाला असे म्हणावयास कांहीं हरकत नाही. या मनुष्यरूपी सुधारणाकाळाच्या प्रारंभालाच प्राणीवर्गांतला जेष्ठ वर्ग म्हणजे वनस्पती यांच्या नाशाला सुरवात झाली. जीवनसाधनसंपन्न म्हणजे प्राणी आणि जीवनसाधनासंपन्न म्हणजे वनस्पती असे प्राण्याचे दोन वर्ग कल्पितात. या पैकीं वनस्पती वर्गाची उत्पत्ती प्राणी वर्गाच्या फार अगोदर पासून आहे असे भूगर्भशास्त्रवेत्त्यांचें मत आहे. कारण त्या वेळीं उष्णता, पाणी आणि कार्वानिक आसिडवायू यांची अत्यंत समृद्धि होती. कोळशांच्या खाणीवरून असे दिसून येतें कीं, जे प्रदेश हल्लीं शीतकटिबंधांत आहेत तेथें आद्यकालचीं अरण्ये, सांप्रत उष्णकटिबंधांत जीं दृष्टीस पडतात

त्यांहून फार मोठी होती. अशा ह्या अवाढव्य अरण्याचे नाश मनुष्याला अग्नीचा उपयोग समजल्यापासून व्हाव यास लागला आहे. मनुष्याला ही उद्भिज्य संपत्ती किती मिळाली आहे आणि होती याची गणनाच व्हावयाची नाही. परन्तु मनुष्य या संपत्तीचा सांचवून ठेवलेल्या द्रव्याप्रमाणे उपयोग करित असल्यामुळे आज त्याच्यावर पर्यायाने दुष्काळासारखे भयंकर प्रसंग डोकावू लागले आहेत. ही गोष्ट कांहीं देशांत दोनहजार वर्षा पूर्वीच लोकांना कळून आली व त्यांनी तावडतोव त्याची सुव्यवस्था लाविली; व त्या व्यवस्थेने ते सुखीही बनले. असे प्राचीन काळच्या इतिहासांवरून स्पष्ट दिसून येते. आमच्या देशाची स्थिती ' वारा लागेल तशी पाठ द्यावी ' याप्रमाणे वारंवार बदलणारी नसून " बाबा वाक्यं प्रमाणं " या प्रमाणे असल्यामुळे आम्ही आपल्या परिस्थितीचा मुळीच विचार करित नाही. यामुळे आमच्यावर संकट परंपरा जशी काय ओथंबलेलीच आहे तरी देखील आम्ही आनंदीच ! आनंदी ह्मणण्यापेक्षां आ रहित आनंदी आहो असे ह्मटले तर तेही शोभण्यासारखे आहे. आतां हे विशेषण अतिशय हास्यास्पद कांहींकांच्या मनाला अतिशय दुःखास्पद होईल ! पण ज्यांना असे दुःख होईल ते या विशेषणाला पात्र नाहीत ज्यांना दुःख होणार नाही ते पात्र आहेत इतके लिहिले ह्मणजे पुरे होईल. आमच्यातील कित्येक सुशिक्षित चार चार

दहा दहा देशांच्या इतिहासांत पारंगत असतील पण आपल्याला काय केलें पाहिजे ? इतकाही प्रश्न कोणी आपल्या मनाला केला नसेल. कोणी केला असेल तर त्यांनी प्रश्नोत्तराचा आरंभ स्विकारला नसेल. आरंभ केला असेल तर त्याचा आरंभ आणि शेवट ही अगदींच जवळ जवळ असतील. मिळून उपयोगाच्या दृष्टीने कांहीं नाही. असेंच सिद्ध होईल. पर्यायाने जास्त लिहिण्याचें कारण इतकेंच आहे कीं, आमच्या देशांत जंगल होतें किती ? त्याची तोड कोणत्या प्रमाणांत आहे ? त्याच्या वृद्धीचे उपाय काय सुरू आहेत ? या तोडीमुळे आमचें कसें कसें नुकसान होतें ? याचा कोणी विचार केला असेल आणि त्याच्या निवारणाचे उपाय योजिले असतील; असे मनुष्य आमच्या या २५।३० कोटी वस्तीच्या देशांत हाताच्या बोटांवर मोजतां येतील इतके असतील कीं नाही याची शंकाच आहे. कांहीं लोकांच्या मनांत हे विचार घोळत असतील परन्तु “ उत्पद्यंते विलीयंते दरिद्राणां मनोरथः ” या उक्तीप्रमाणें त्यांचे विचार मनांतल्या मनांतच जिखून गेले असतील ! मिळून सारांश इतकाच कीं, जंगलाच्या तोडी पासून आमचें नुकसान किती होत चाललें आहे आणि त्या नुकसानीचा प्रतिबंध कसा करावा ? या विषयीं कोणीही कांहींच उद्योग केलेला दिसत नाही. अलिकडे शेंपन्नास वर्षांत पावसाचें मान कमी कमी होत येऊन तें

हल्लीं इतके कमी झाले आहे की, सुमारे एक दोन वर्षांत ते ४० इंचावर येऊन बसेल अशी भीती वाटत आहे. खेडीपाडी व गांवे ह्यांच्या जवळपास जेथे दिवसास वाव दुरकावयाचे इतके जंगल होते तेथला बहुतेक प्रदेश उजाड झालेला आहे. फार कशाला ? वाघ पाहण्याच्या ऐवजीं आह्लास आतां वाघाचे चित्र पाहण्याची पाळी आली आहे. ज्या दऱ्याखोऱ्यांतून, खिडींतून व घाटांतून भर दिवसास शेंपनास लोकांनां जाण्याची पंचाईत पडत असे. त्याच वाटेतून एकटा दुकटा मनुष्य पाहिजे तेव्हां जाऊं येऊं शकतो. इतके आपल्या इकडील जंगल तुटलेले आहे. जंगल तुटले तें तुटले परंतु नवीन जंगलही वाढत नाही. इतकेच नव्हे तर पाण्याचे झरेही बंद होत आहेत. या मुळे दिवसें दिवस जंगल वाढविणेची इच्छाही निष्फळ होऊं लागते. जंगलांत पाऊस पुष्कळ पडतो हें पुष्कळ लोकांनां अप्रत्यक्ष अनुभवावरून माहित आहेच ! सगळ्यांनां पाहतां येईल असें एक उदाहण व्यक्त करितों म्हणजे या मुद्याचे विवरण चांगले लक्ष्यांत येईल. चर्नीरोड स्टेशनावरील गार्डन् मध्ये फिरावयास गेलों असतां वाळू आणि त्याच्याजवळ गवत असे देखावे आपल्या पुष्कळ दृग्गोचर होतील. थंडीच्या दिवसांत सकाळीं उठून वरील देखाव्याकडे नजर फेंकली असतां गवतावर दर्हीवर व वाळू कोरडी असें दृष्टीस पडेल. हाच मासला पावसाचा आहे असें दृष्टांतानें

समजावें. तात्पर्य—आमच्या देशातील जंगल उत्तरोत्तर कमी कमी होत चालले आहे त्या मानाने पाऊसही कमी कमी पडत आहे. आणि त्याचा परिणाम सुमारे प्रति-वीस वर्षी मेठा दुष्काळ आणि प्रतिवर्षी थोडथोड्या भागांत दुष्काळ असा झाला आहे. असाच क्रम आणखी कांहीं वर्षे चालला तर केवढा भयंकर प्रसंग ओढवेल याची कल्पनाही करितां येत नाही. यावरून पाहतां जंगलाची तोड हें हल्लींच्या दुष्काळास मुख्य कारण आहे.

शेतकऱ्यांची निकृष्टावस्था:—गेल्या दुष्काळ सर्व हिंदुस्थानांत पडला होता यामुळे व्य.पारोपयोगी साधनें जीं सडकांचे रस्ते, आगगाडीचे रस्ते व जलमार्गांतून जाणारीं जहाजे तीं गेल्या दुष्काळांत मुळींच उपयोगी पडलीं नाहींत. हीं साधनें फक्त देशाच्या लहानशा भागांत दुष्काळ पडला असतां धान्याचा पुरवठा धान्य उत्पन्न झालेल्या प्रांतांतून लवकर आणि कमी खर्चाने नेण्याचीं हीं साधनें आहेत. या साधनांचा फैलाव जितका होणें आवश्यक आहे तितका झालेला नाहीं. हिंदुस्थानांत रेल्वे कायती सुमारे १८०० मैल लांबीची आहे. सडकांचे रस्ते सर्व देशभर तयार झालेले आहेत. या देशाचा दक्षिणेकडील द्विपकल्पांचा भाग गलबतें जाण्या येण्याला सोयस्कर असा आहे. बंगाला आणि सिंध या प्रांतात भागीरथी आणि सिंधु यांतून गलबतें येण्याजाण्याचे मार्ग बरेच दूरवर चालू आहेत. तेव्हां

दुष्कालाच्या वेळीं उपयोगी पडणाऱ्या या तीन साधनांपैकी सडका आणि गलबतांचे मार्ग हे बरेच मुबलक तयार आहेत. देशाच्या विस्ताराच्या मानाने पाहिले असता आगगाडीचे रस्त्यांचा प्रसार जितका व्हावयास पाहिजे तितका झालेला नाही. तरीही तिन्ही साधने देशातील एखाद्या भागाचा दुष्काल निवारण्याला पुरेशी आहेत असे म्हटले असता चिंता नाही परन्तु मोठी अडचण काय ती धान्याची विपुलता ही होय ! आमचा देश पृथ्वीवरील अत्युत्तम सुपिक देशांत पहिल्या प्रतीचा सुपिक आहे असे म्हटले असता अप्रासंगिक होणार नाही. परन्तु शेतकरी वर्गाची स्थिती अत्यंत वाईट आहे. अशी स्थिती कां असावी बरे ? असा प्रश्न केल्यास त्यास हेंच उत्तर आहे की, आमचे बहुतेक शेतकरी अशिक्षित आहेत व शास्त्रीयरित्या शेतकीची * सुधारणा कशी करावी याची कल्पनाही त्यांना नाही. कालव्यांचा आणि खतांचा उपयोग कांहीं ठिकाणी ज्यांनी केले त्या ठिकाणी मात्र --अगदीच थोड्या भागांत--शेतकीच्या धंद्याला थोडेसे रूप आलेले आहे. खत आणि पाणी ह्यांची योग्य पुरवणुक केली असता पूर्वीच्या अडीचशेंपट जमिनीचे उ-

* हल्लीं शेतकी विषयावर ' कृषिकर्मविद्या ' नांवाचे पुस्तक व ' शेतकरी ' मासिक पुस्तक उत्तम रीतीने लेख प्रसिद्ध करिता-हेन व केले करितां सर्व शेतकऱ्यांना याचा अवश्य संग्रह करावा. शेतसुधारणेच्छुनीं तर ही आपल्या सुधारणेंत भरच घालावी.

तपन्न वाढल्याचें शेतकरी मासिक पुस्तकांत एकदां प्रसिद्ध झालेलें आहे. पण अशा जमिनींत आणि असे उद्योग “खंडीमध्ये ही एक पावरती” या प्रमाणेंच आहेत. हिंदुस्थानची जमिन खरी सुपिक आहे एवढ्याच तत्वावर सरासरी देशांतील लोकांचा दोन वेळेपुरता उदरनिर्वाह लागण्याइतकें धान्य उत्पन्न होऊं शकेल. परंतु शेतकरीवर्ग अत्यंत दरिद्रावस्थेप्रत पोचल्यामुळें शेत लावल्या बरोबर धान्याचीं साठीं ठरून उत्तम उत्तम धान्य तेवढें बाहेर देशीं जातें. यामुळें बारा महिने काबाडकष्ट करून शेतकऱ्याच्या घरांत दोन महिन्यांचेही निर्वाहाचें साधन रहात नाहीं. कर्जवाम उचापत थोडीशी कमी करून महिन्यादोन महिन्या पुरतें जें धान्य शिल्लक राहिल त्याच्यावर थोडे दिवस घालवून पुनः उचापतीलां सुरवात होणारच ! सारांश दलदलींतून वर निघण्याकारितां प्रयत्न करणारा मनुष्य जसा उत्तरोत्तर खालीं जातो; तद्वत्च आमचा शेतकरी वर्ग दिवसें दिवस अगदीं निकृष्ट अवस्थेंत गढत चालला आहे. जमिनीची खत मसाला घालून मशागत करावी किंवा विहीर वगैरे खणून थोडेसें जास्त उत्पन्न काढण्याचा प्रयत्न करावा. या कारितां शेतकऱ्याजवळ बिलकूल पैसा रहात नाहीं. कांहीं कांहीं जमिनी फार चांगल्या असून याच कारणामुळें वर्षाऋतूंतलें पिक काढून घेतल्यावर त्या आठ महिने ओस राहतात. अशाच कारणांनीं जमिनी चांगल्या असूनही कांहींएक उपयोग होत.

नाहीं म्हणून दुष्काळाला आदी कारण जसे जंगलाची तोड आहे तद्वतच शेतकऱ्यांची निकृष्टावस्था हे एक महत्त्वाचे कारण आहे.

उधळपणाः—अंलिकडे शेतज मीन वाढत्या प्रमाण-
वर आहे. लोक संख्येचे मान त्या प्रमाणाने वाढलेले नाही
असे असून हिंदुस्थानांत दुष्काळ कां पडावा ? हा फार मह-
त्वाचा प्रश्न आहे. आणि त्याचा निकाल करणेही बरेच कठि-
ण आहे. शंभर वर्षांपूर्वी शेतकीकडे जितकी जमीन गुंतलेली
होती त्याचे दुपटीजवळ जवळ शेतजमिन झाली असून घ-
न्याचा तोटा शेकडों पटीने पडावा हे एक मोठे चमत्कारीक
कोडे आहे. सन १८७७ । ७८ सालच्या दुष्काळांत
फक्त दोन तीन जिल्हांमध्ये साडेबावनलाख मनुष्ये मेलीं
हे लक्षांत आले म्हणजे अंगावर रोमांच उभे रहातात !
मग सन १८९७ । ९८ च्या म्हणजे गेल्या दुष्काळांत—
पुनः तो सार्वत्रिक पडला असतां—किती बळी पडले
असतील बरे ? परन्तु समाधानाची गोष्ट इतकीच की,
इतकी भयंकर प्राणहानी झाल्याचे सरकारने कोठेही
प्रसिद्ध होऊं दिले नाही; इतकेच नव्हे तर एखाद्या वृत्त-
पत्राने मनुष्य मेल्याचे प्रसिद्ध केले असतां तो अमक्या
रोगाने मेल्या असे प्रतिपादन करण्यांत येई सरकारच्या
मताने तर दुष्काळच पडला नव्हता परन्तु “ मारून
मुटकून मुसलमान ” करणे आमच्या सरकारास भाग
पाडले. सरते शेवटीं ‘ तुमनाच दारू तुमनाच भात

देखो हमना नाच ' या म्हणी प्रमाणेच कृपण सरकारने आमचे रक्षण केले. अस्तु. पूर्वाच्या पेक्षां मनुष्य संख्या फार वाढली नाही, म्हणण्यासारखा जमिनीच्या उत्पन्नांत फरक पडला नाही, शेतकीकडे लागणारी जमीन दुप्पट झाली. एवढ्या गोष्टी आनुकूल्य असतां आमची स्थिती निकृष्टच ?? तेव्हां आमच्यांतच कांहीं तरी व्यंग असले पाहिजे. तें व्यंग कोणतें ? याचा विचार केला तर असे सिद्ध होतें कीं, आमच्यांत उधळेपणा फार वाढला आहे, आमच्या घरांत जांगीळ मामाचा बाजार पुष्कळ पसरला आहे. साधारण सुखवस्तु मनुष्याचे हल्लींचे कपडे आणि अशाच स्थितीच्या शंभर वर्षां पूर्वीच्या मनुष्याचे कपडे ह्यांत पुष्कळच मिजाशीचा व उधळेपणाचा प्रकार दिसून येईल ! वस्त्रांप्रमाणेच इतर गोष्टींचा विचार केला तर ज्याचा उपयोग थोडा पण ऐषआराम व मिजास मात्र फार असे पदार्थ आपल्या घरांत पुष्कळच सांपडतील ?? साक्रेतिस एकदां बाजारांतून चालला होता तेव्हां सभोवतालच्या दुकानांतील पदार्थांकडे पाहून म्हणाला कीं, हे इतके पदार्थ येथे पसरले आहेत यांची मला बिलकूल जरूर नाही ह्या एवढ्या लहानशा उद्गारांत किती तरी व्यापक अर्थ आहे बरे ? अहो ! बाजारांत दिडकीला हत्ती मिळतो; ध्यावा कीं नाही ? या प्रश्नांचे उत्तर ठेच लागल्याशिवाय त्रिनचूक देणारे थोडकेच सांपडतील ! हत्तीला किंमत अतिशय

कमी पडली खरी पण तो घरीं आणल्यावर त्याला रहा-
 प्याला साधारणशी जागा आणि अर्धे पोटच खाणे या-
 चा विचार आम्ही कोठे केला आहे ! नाल सांपडल्या
 बरोबर घोडा घेण्याची तयारी आम्ही करणार !! सारांश
 आमची मितव्ययीपणाची वर्तणूक नाहींशी झाली, बाह्य
 झळफळीचा पगडा आमचेवर बसला, आवश्यक अनावश्यक
 याचा विचार समूळ गेला, मिळून आमच्या इच्छांनां ता.
 रुण्यावस्था आली ! मागचा पुढचा विचार न करितां
 आमच्या हातांत पैसा असला कीं खर्च झालाच !!
 त्यांत प्रस्तुतचा काळ तर पूर्ण स्वातंत्र्याचा ! यामुळे
 प्रत्येक व्यक्तिला स्वातंत्र्य आले. अशा रीतीनें ज्यानें
 या तीन गोष्टी गृहीत धरल्या त्यांच्या टिकाणीं अविचार
 सहजच आहे. मग—

यौवनंधनसंपत्तीः प्रभुत्व म विवेकता ॥

एकैक मप्यनर्थाय किमुयच चतुष्टयम् ॥

या चतुष्टयांत सांपडल्यावर दुष्काळच काय पण या
 पेक्षांही भयंकर संकट परंपरा आमच्यावर ओढवेल !
 अस्तु. ' रात्र थोडी आणि सोंगे फार ' अशांतली स्थि-
 ती झाली मुख्य मुख्य कारणें शोधित असतां त्यांची
 संख्या वरीच वाढली. आणखी शतशः कारणें दुष्का-
 ळाला आहेत असें शहाजोग रितीनें दाखवितां येईल.
 पन्तु कितीही व कोणचीही कारणें दुष्काळाला आहेत

(१७)

असें दाखविलें तरी तीं वरील सत्पकांतीलच असावया-
चीं! आतां या दुष्काळाचा प्रतिकार लोकांनीं कसा
करावा ह्याचें यथानुक्रमें विवेचन करावयाचें आहे.

भाग २ रा.

हिंदुस्थानांतील दुष्काळांचीं कारणें टाळण्या-
विषयीं लोकांची आज्ञा व मुख्य कर्तव्ये.

नयत्रस्थेमानं दधुरति भयभ्रांत नयना ॥

गलदानोद्रेक भ्रमदलि कदंबाः करटिनः ॥

लुटन्मुक्ता भारे भवतिपर लोकंगतवतो ॥

हरेरद्यद्वारे शिवशिव शिवानां कलकलः ॥ 'भामिनी'

दुष्काळ पडण्याचीं मुख्य व गौण कारणें कोणतीं
याचें विवेचन पाहिल्या भागांत अल्प व यथामतीनें केले.
या भागांत दुष्काळाचीं कारणें टाळण्यास लोकांनीं काय
केले पाहिजे याचा विचार कर्तव्य आहे. दुष्काळ प-
डण्याला जीं कारणें दाखविलीं तीं नाहीशीं झालीं म्हणजे
दुष्काळ न पडण्याला साधारणतः उपभोग होईल. इतकें
सांगितलें म्हणजे या भागाची परिसमाप्ती झाली असें
कोणी ह्मणतील. परंतु तीं टाळावीं कशीं याचा निर्णय
कोणी करावा? असो आम्ही वर जो साधारणतः उपयोग
असा शब्द वापरिला आहे तो काय म्हणून? असा एखा-
द्यानें प्रश्न केल्यास त्याचें उत्तर हेंच कीं, इ. स. १३९६

मध्ये हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध बारा वर्षे जो दुष्काळ पडला होता तो कां पडला ? त्या वेळीं हिंदुस्थानांत जंगल विपुल होते निदान महाराष्ट्र देशांत तरी तें होतें असें असतां दुष्काळ कां पडावा म्हणजे पाऊस कां न पडावा ? सारांश—अपायास उपाय किंवा कार्य वा कारण असतां कारण वा कार्य यांचा परस्पर भावसंबंध पाहाणें हें आपलें आय कर्तव्य होय. हैद्रोजन आणि आक्सिजन या दोन वायूंपासून पाणी होतें असें पुष्कळांनां माहित आहे पण हे दोन वायू एखाद्यापाशीं आणून दिले आणि पाणी तयार करण्यास सांगितलें तर तें त्याच्यानें होईल काय ? तद्वत्च साखर ही कार्बान आणि आक्सिजन व हैद्रोजन या तीन मूलतत्वरूप द्रव्यांपासून उत्पन्न होते. पर हीं तीन मूलतत्वरूप द्रव्ये निरनिराळ्या प्रमाणांत घेऊन पाहिजे तितकी खटपट केली तरी त्यांपासून साखर उत्पन्न होत नाही. निरनिराळे शेंकडों पदार्थ उत्पन्न होतात. तात्पर्य—कारणांची सामुग्री यथास्थित करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. कार्य घडणें हें केवळ ईश्वरावर अवलंबून आहे. एवढें मात्र खरें आहे कीं, कारण असतां कार्य घडण्याचा संभव आहे. कारण नसलें तर नव्याण्व हिशानें कार्य घडणार नाही. सृष्टी व्यापाराचें यथास्थित ज्ञान आपणांस कितीही झालें तरी तीं कार्ये घडून आणण्याचें ज्ञान किंवा शक्ति आपल्या ठिकाणीं नाही म्हणून कार्ये

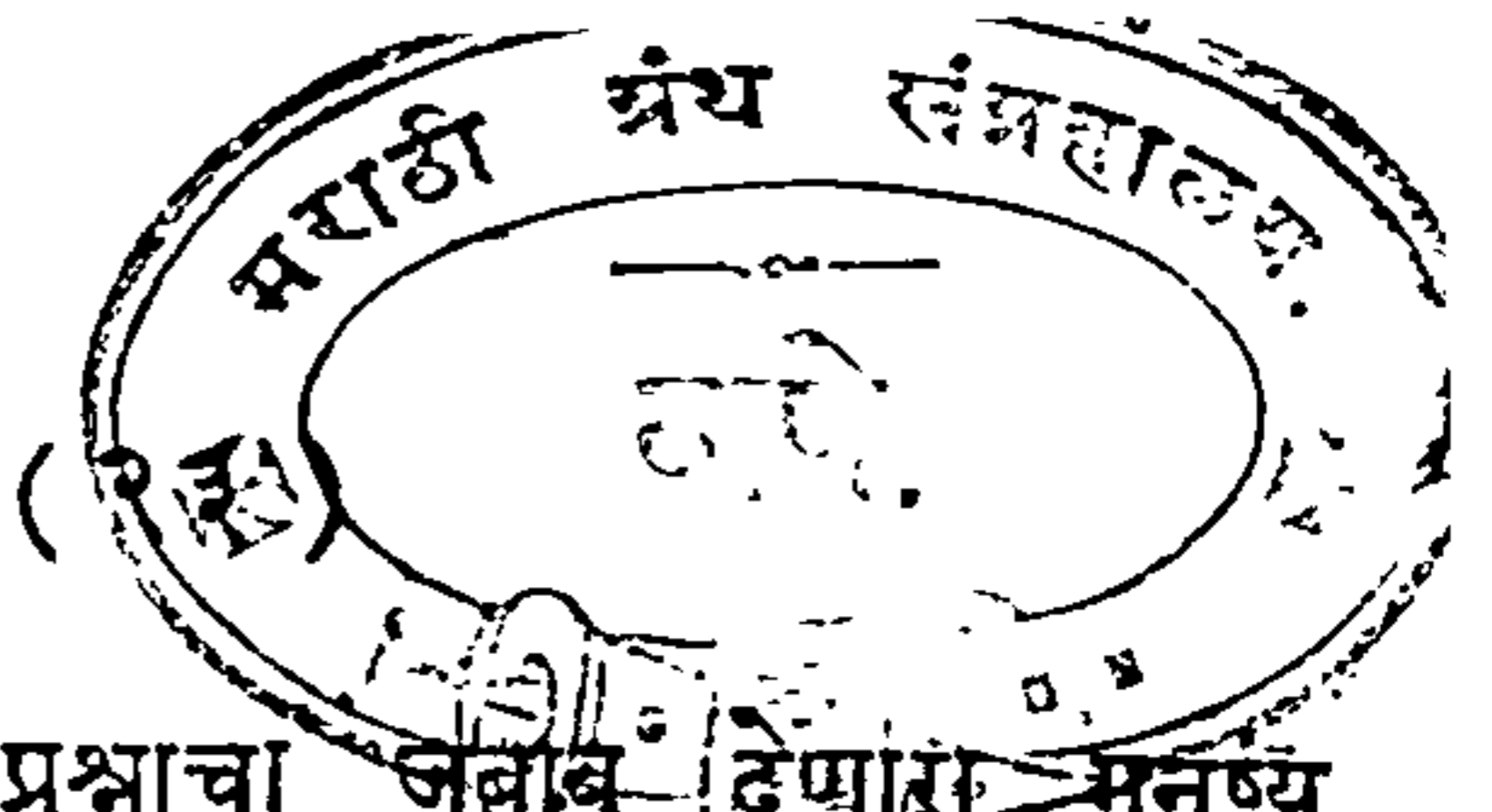
साधून त्यांच्या कारणांची तयारी करणें हें आपलें कर्तव्य आहे एवढ्याच दृष्टीनें आतां ह्या भागांत विवेचन करावयाचें आहे. दुष्काळ पडण्याला पहिल्या भागांत आम्हीं जीं कारणें निर्दिष्ट केलीं त्यांतील अनावृष्टी—झाडांची तोड—व्यापारवृद्धी—च्या साधनांची कमतरता, अदूरदर्शित्व—कमीपोंचपणा—आणि शेतकऱ्याची निकृष्टावस्था, यां खेरीज बाकीच्या कारणांचा प्रतिकार आपल्या हातचा नाही म्हणून निर्दिष्ट केलेल्या चार मुद्यांचाच आपले कर्तव्यकर्मांत विचार करावयाचा आहे. अनावृष्टी न होण्याकरितां जंगलाची समृद्धी असली पाहिजे असें मागें दाखविलेंच आहे म्हणून अनावृष्टीचा विचार करतेवेळीं जंगलाची वाढ कशी व्हावी याच मुद्याचा विचार केला पाहिजे.

आमच्या देशांत हल्लीं सुमारे २८ कोट लोक आहेत. इतक्या लोकांचे खाण्याचे पदार्थ शिजविण्याकरितां अगदीं कर्मांत कमी प्रमाणानें तरी लहान मोठीं दहाहजार झाडे प्रतिदिवशीं; तुटत! असतील यामानानें रोज सर्पणायोग्य अशा दहाहजार झाडांची लागवड होत असेल किंवा नाही याची मोठीच शंका आहे ? मनुष्य प्रयत्नानें तर ही होत नाहीच असें खात्रीनें म्हणतां येईल. झाडांचीं फळे जमिनीवर पडून त्या पासून जळाऊ लांकडे बनण्याची स्वाभावीक क्रिया काय चालत असेल तेवढी ! जळाऊ लांकडे तयार झालीं पाहिजेत या दृष्टीनें कां न

होईना परन्तु फलवृक्ष म्हणून किंवा उपयुक्त वृक्ष म्हणून अशा कोणत्याही दृष्टीने पाहिलें तरी दर रोज १०००० झाडांची लागवड खचित होत नसेल ! जितक्या झाडांची तोड होते त्याचा दशांशही जर लागवड होत नाही. तर पूर्वीचीं झाडे आम्हाला किती दिवस पुरणार ? हा आमचा अविचारीपणा किती दिवस चालेल तें कळत नाही. एक झाड तोडावयाचें म्हणजे दहा झाडे लावावयाचीं असा जर सक्तीचा नियम केला तर कदाचित शेंपनास वर्षांनीं जंगलाची थोडिशी वाढ होईल. नुसतें झाड लावून त्याची इतिकर्तव्यता होत नाही. तर तें दोन तीन वर्षे तरी पाणी घालून वाढविलें पाहिजे. जेथें जंगल दाट असतें तेथें झाडांचीं फळे पडून नवीन झाडांची वाढ पाण्यावांचून स्वाभाविक होते. कारण सावलीमुळें नविन रोप्यांचा उन्हाचे तापापासून बचाव होतो. व मोठ्या झाडांचे मुळांपाशीं पाणी आपोआप सांचून रहात असल्यामुळें पाण्याचाही पुरवठा होतो. परन्तु आतां अशीं जंगलें कोठेंही राहिलीं नाहींत. हिमाळया सारख्या पर्वतावरही आतां नवीन झाडे उत्पन्न होत नाहींत; म्हणून प्रत्येक मनुष्यानें झाड तोडते वेळीं किंवा जळवण विकत घेते वेळीं नेहमीं मनांत बाळगिलें पाहिजे कीं, दरसाल माझे पोटाकरितां एक झाड तरी वर्षास लागतें. तेव्हां मी आपल्या मुलांबाळां करितां निर्वाहाचा जसा कांहीं संचय

करितों तद्वत किंबहुना विनखर्चाचें म्हणून जास्त प्रमा-
णानें दरसाल १० झाडांची तरी लागवड करीन आणि
हें करणें मला अत्यंत आवश्यक आहे. अशीं झाडे लाव-
ण्याकरितां जमिनीच्या मालकीचा वगैरे आकुंचित विचा-
र मनांत आणितां कामा नये. या झाडांना पाणी घा-
लण्याची तजवीज करण्यासाठीं एक दिडकीचाही खर्च
नको. मनुष्याच्या दिनचर्येला लागणारें पाणी जर एका
वेळचें एका झाडाला याप्रमाणें वांटून दिलें तर चार रो-
प्यांचा निर्वाह एका मनुष्याचे हातून सहज होऊं शकेल;
अशा रीतीची प्रत्येक मनुष्यानें जर व्यवस्था केली तर
थोड्या दिवसांचे आंतच हिंदुस्थानदेश म्हणजे एक उत्त-
म प्रकारचा बगीचाच बनून जाईल. ' मनपर धरेंगा
तो बारा बाध मारेंगा ' अशा पैकींच कांहीं अंशीं ही
कल्पना आहे. परन्तु हा उत्तम उपाय आहे; याकरितां
या विषयांत याला पहिल्यावर्गांत घालणें भाग पडलें.
जंगल वृद्धिच्या योगानें, ज्या ठिकाणीं पाऊस पडत नसे
त्या ठिकाणीं पाऊस पडावयास लागल्याचीं प्राचीन का-
ळचीं उदाहरणें इतिहासज्ञांस माहीत आहेतच आणि
या संबंधानें अल्प वर्णन पहिल्या भागांत केलेंच आहे.

दुसरें कर्तव्य—व्यापारोपयोगी साधनांची कमतर-
ता हें होय. हीं साधनें म्हणजे आगगाडीचे व सडकांचे
रस्ते हीं मुख्य आहेत. ह्या साधनांपासून आमचे फायदे

कोणते आहेत? या प्रश्नाचा जबाब देणारा मनुष्य आमच्या देशाचा वरवर विचार करणारा, तसेच 'वसुधैव कुटुंबकम्' अशांतला साधू किंवा तत्ववेत्ता उपयोगाचा नाही; तर आपल्या देशाचा सूक्ष्मपणे विचार करणारा, आपल्या देशाची पूर्ण स्थिती जाणणारा व हुशार असा पाहिजे. अशा मनुष्यास वरील प्रश्न विचारल्यास तो असे म्हणेल की, आमच्या देशांत आगगाड्या आणि सडका झाल्यापासून खरोखर कांहींच फायदा नसून तोटाच आहे, कारण आमची कितीक तरी सुपिक जमीन ह्या दुर्योनीं अडवून टाकिली आहे ! या रत्यांमुळे ९ कोट प्रजेचा निर्वाह चालेल इतकी जमीन तरी खास अडली गेली असेल ! तेव्हां या रस्त्यांपासून आमचा काय फायदा झाला आहे ? रेल्वे मास्तरांस पगार मिळून त्यांचा कोठे चरितार्थ चालावयाचा तो त्यांस कंपनीने—संपकखून आपले योग्य हक्क मागितले म्हणून—अव्हेरून टाकिले. यावरून इकडील बाजुसही तोटाच ! आगगाड्या, सडका, तारायंत्रे हीं देशांत पाहिजे आहेत किंबहुना शरिरांत जशा शिरा तसेच सर्व देशांत आगगाडीचे रस्ते असले तर शरिराच्या प्रत्येक भागाला शिरांनीं जशी पुष्टी येते तशी देशाला व्यापाराच्या योगानें पुष्टी येईल. होय; हे मत अगदीं खरें आहे. शरीर मेठे आहे, रक्तवाहिन्या सर्व शरीरभर पसरल्या आहेत काय पंचाईत ती रक्ताचीच ! अशा देहाला जशा रक्तवाहि-

न्या निरूपयोगी त्याप्रमाणेंच आमच्या देशांत खरा व्यापार मुळींच नसल्यामुळे आम्हाला आगगाड्यांचे व सडकांचे रस्ते उपजीविकेची जमिन अडविणारे असेच वाटतील. दुष्काळाच्या प्रसंगी एकाद्या भागांत दुष्काळ पडला असतां दुसन्या भागांतून धान्य लवकर आणण्याला आगगाडीची मदत चांगली होते हे खरे ! इतक्याच दृष्टीने आज आमच्या देशाला आगगाडीचा काय उपयोग होईल तो होवो ? खरे पाहिले तर ज्या देशांत व्यापार धंदा मोठा चालतो, यंत्राने माल तयार होतो, त्या देशाला आगगाडीचा उपयोग आहे. आमच्या देशांत व्यापार मुळींच नाही, यांत्रिक जिनस मुळींच तयार होत नाहीत, आमच्या देशाला व्यापाराचे गिन्हार्डक नाहीच म्हटले तरी चालेल. तेव्हां अशा देशांत आगगाड्या, तारायंत्रे, शिवण्याचीं यंत्रे, गिरण्या यांचा खरोखर कांहीं उपयोग नाही. कांहींकांना ही गोष्ट नापसंत होईल पर प्रथमतःच आम्ही असे लिहिले आहे कीं, आमच्या देशाची परिस्थिती काय आहे ? ह्याचा सूक्ष्म विचार ज्यांनी केला आहे त्याला ही गोष्ट पटल्या शिवाय रहाणार नाही. आगगाडी सारखे साधन असल्याच्या योगाने जितके फायदे आहेत त्यापेक्षां दुष्काळ या दृष्टीने विचार करित असतां आमचे तोंटेच फार आहेत. पुण्याजवळच्या किंवा नागपुरच्या बागेतील फुले संध्याकाळीं आगगाडींत भरून सकाळीं पांच वाजले नाहीत तोंच मुंब-

ईस येऊन माळ्याच्या घरी पडतात व तेथे त्या फुलांच्या पुड्या तयार होऊन ६ वाजले नाहीत तोंच रामभटजीच्या घरी या फुलांची पुडी येऊन पडते. आणि मग रामभटजी—

‘ मयाहंतानि पुजार्थं पुष्पाणी प्रति ग्रिह्यताम ’
 असे म्हणून मोठ्या आनंदाने आगगाडीचा महिमा वर्ण करीत करीत खुशाले फुले वाहतात ! पण भटजी बोवा ! जेव्हां तेव्हां रेल्वेच्या संबंदाने जो पैशाचा चुराडा होतो आणि व्यायाम न घडल्यामुळे शरीराचा जो नाश होतो त्याचा तुम्ही आगगाडीचा महिमा वर्णिताना विचार केलात काय ! तारांवर तारा खेळल्या पाहिजेत, दिवसांत २०० कोस पल्ला खेटला पाहिजे अशी कोणची नफ्याची बाब आज अडली आहे ? साधनच असले म्हणजे लहानसहान प्रसंगी सुद्धा त्याचा उपयोग करावा असे मनुष्याला वाटते; ही साधने नसली तरी विशेष अडचण पडते असे नाही. मनुष्याला सौख्य साधनेहि पाहिजेच आहेत. तात्पर्य— दुष्काळ निवारण्याला दुसरे साधन जे व्यापारोपयोगी साधने ती जितकी आहेत त्या पेक्षा जास्त व ढविणे करितां लोकांनी खटपट करावयास नको.

तिसरे कर्तव्य—अदूरदर्शीत्व हे आहे. पहिल्या भागांत या गोष्टी विषयी बरेच विवेचन केले असल्यामुळे पुनः पुनः पुनरावृत्ती करणे हास्यास्पद होईल. यास्तव येथे इतकेच दर्शीत्व केले म्हणजे पुरे आहे की,

“ ज्या वस्तूचा आपल्यास कांहीं एक उपयोग होत नाही त्या वस्तुसाठीं व्यर्थ पैसे खर्च न करितां नेहमी मितव्ययीपणा ठेवावा. ”

चवथें कर्तव्य—शेतकऱ्यांची निकृष्टावस्था हें आहे. हिंदुस्थानांत शेंकडा नव्वद लोक शेतकीकडे गुंतलेले आहेत. हे शेतकीचा धंदा किफायतीचा आहे म्हणून किंवा शास्त्रीय रीतीनें शेतकीची सुधारणा करण्याकरितां म्हणून शेतकी करित नाहीत. असा आम्हांस अनुभव आहे. दुसरा धंदा नसल्यामुळे भूमातेची कशी तरी चाकरी करून चार महिने पोटाची भर करण्याकरितां हे शेतकी करितात. इतके लोक जरी या धंद्यांत गुंतलेले आहेत तरी पूर्वीपेक्षां देशांत जास्त धान्य उत्पन्न होत नाही. आमच्या देशांतून कोठ्यावधि खंडी धान्य परदेशांत जातें; हा एक प्रकारें व्यापाराच्या दृष्टीनें वर वर फायदा दिसतो. कारण दुष्काळासारख्या भयंकर प्रसंगी जास्त किंमत पडून कां होईना पण धान्य मिळत नाही. कारण कोणीही धान्याचा सांठा करितच नाही. पूर्वी जमिनीचा सारा शेत्यांत उत्पन्न होणाऱ्या जिनसाच्या रूपानेंच घेतला जात असल्यामुळे देशांतल्या देशांतच धान्य वगैरे जिनस रहात असत. शिवाय कांहीं सुख वस्तु सावकार व शेतकरी यांची रीत अशी असे कीं, कसाही दुर्धर प्रसंग येवो ! पेंस्तर सालचें धान्य दृष्टीस पडल्याशिवाय पूर्वीचें धान्य विकावयाचेंच नाही. परंतु

तो काल आतां गेला ! चार खंडी धान्य शिल्लुक राहिल्लें कीं गिन्हाइकाची वाट पहाण्यास सुरवात झालीच. एकदां पैसे हातांत पडले कीं झालें काम ! पण पुढील सोईकडे विचान्याचें बिलकुल लक्ष्य नाही. पेंवें म्हणजे त्यास मोठी अडचण !! काय सांगावें ? जो शेतांतील धान्य उभें आहे तोंच धान्याची सांठी ठरून निकाल ! शेत पिकतें केव्हां आणि तें आणून मळून खातों केव्हां अशीही शेतकऱ्यांची स्थिती आहे. मग संग्रहाची गोष्ट कशाला ?

शेतकरी वर्गाची एकंदरीनें पाहतां दिवसें दिवस अत्यंत निःकृष्टावस्था होत चालली आहे. वर्षभर सर्व कुटुंबानें मेहनत करावी, सरासरी चार महिनेपर्यंत ओढाताण करून पोटाला खावें. पुनः कर्जाला सुरवात आहेच ! वर्षाकाठीं एखादी घोंगडी, धोतर, दोन तीन रुमाल आणि बायकोला एखादें लुगडें याला सुद्धां कर्ज काढावें लागतें. तात्पर्य—वर्षभर खपून अर्धिमूर्धी सावकाराची फेड करावी तों महिन्या दोन महिन्यांतच पुनः कर्जाला सुरवात होणार ! तशांत एकादा लग्नकार्याचा किंवा दुर्दैवानें अजारीपणाचा प्रसंग आला असतां असलें घराणें बहुतेक रसातळास पोचतें. आज हिंदुस्थानांत शेकडा ९० शेतकरी तरी अशा स्थितींत आहेत. यांचे सावकार अशाच मासल्याचे असतात. एका हातानें द्यावयाचें आणि दुसऱ्या हातानें पोचतें करावयाचें ? मिळून शेत-

करी आणि सावकार यांची बहुतेक अंशी स्थिती सारखाच आहे. जिवापाड मेहनत करून कर्ज मुक्त तर कोणी होत नाहीच. आम्ही म्हणतो अशाच स्थितीत एक वर्ष जास्त संकट सोसून प्रत्येकांनै जर असा विचार ठरविला की, कांहीं होवो ! वर्षाची पूर्तता ठेवावयाचीच!! -हा विचार बहुतेक मनांत मांडे खाण्यासारखाच आहे ! -तर एखादे वर्ष दुष्काळ पडला असतां लाखों माणसें मरण पावतात, कोट्यावधी जनावरे मृत्युमुखी पडतात. तसा प्रसंग सर्वांशी प्राप्त होणार नाही. इ० स० १८७७।७८ चे दुष्काळांत ६२॥ लाख मनुष्ये अन्नान करून मरण पावलीं तशी स्थिती या उपायाने येण्याचा संभव कमी आहे. गेला दुष्काळ तर सर्व हिंदुस्थानांतच होता मग तेव्हांची मृत्युसंख्या किती बरे असावी ? परन्तु आज पावेतो कोठेही दुष्काळाने मनुष्य मेल्याचे बाहेर आले नाही. येईल कशाला ? दुष्काळ ठरेल तेव्हां मनुष्य मरेलना ! असो, एकंदर शेतकऱ्यांची निकृष्टावस्था दूर करण्यास सावकार व कुळें ह्या उभयतांनीही तोंटा सोसून प्रत्येकांनी आपल्या जवळ दोन वर्षांचे बेगमी पुरता तरी धान्य संचय करावा म्हणजे असा भयंकर प्रसंग येण्याचा संभव कमी आहे.

भाग ३ रां.

हिंदुस्थानांतल्या दुष्काळास सरकारी कारणें
कोणतीं ? व तत्प्रतिबंधनार्थ काय केलें
पाहिजे ?

केव्हां सत्यवदे वदे अनृतही केव्हां वदे गोडही ॥
केव्हां अप्रियही दयालुही असे केव्हां करी घातही ॥
जोडी अर्थाहे जें यथेष्टसमयीं कोरेचहि आदरी ॥
ऐशी हे नृपनीति भासत असे वारांगनेचे परी ॥१॥

वामन-नीतिशतक.

गेल्या दोन भागांत दुष्काळ पडण्याचीं कारणें व
तत्प्रतिबंधनार्थ लोकांनीं काय केलें पाहिजे याचें संक्षिप्त
विवेचन केलें आहे. या भागांत दुष्काळ पडण्याला सर-
कारी कारणें कोणतीं व तत्प्रतिबंधनार्थ सरकारानें काय
केलें पाहिजे याचा विचार कर्तव्य आहे.

पहिल्या भागांत दुष्काळाला शेतकऱ्यांची निकृष्टाव-
स्था व लोकांचा उधळेपणा म्हणून जीं दोन कारणें सां-
गितलीं व तत्प्रतिबंधनार्थ दुसऱ्या भागांत जे उपाय
सांगितले ते उपाय व योजना ह्यांचा आमच्या सद्यःस्थि-
तिशीं विचार करावयास लागलें म्हणजे सखेदाश्चर्य वाटतें !
कारण ज्या वेळीं आम्हांस स्वतंत्रता होती किंवा आमच्या
वर जेव्हां हिंदुनिवासी राजे राज्य करीत होते त्या वेळीं

शेतकऱ्यांची निकृष्टावस्था कोठें होती ? तसेंच त्या वेळचे लोक मिजाशी करित नव्हते काय ? असे दोन प्रश्न उद्भवतात; व त्यांच्या पोटीं दुसरे दोन प्रश्न उद्भवतात कीं, इंग्लंड, जर्मनी इत्यादिकांप्रमाणें हिंदुस्थानची लोक संख्या वाढली नसतां व जमिनीचें उत्पन्न अडीचपट वाढलें असतां शेतकऱ्यांची निकृष्टावस्था कां व्हावी ? व आमच्या मिजाशीवरच दुष्काळ अवलंबून कां रहावा ? पहिल्यापेक्षां आम्ही म्हणजे आज जास्त मिजाशी करित आहों अशी कांहीं स्थिती नाहीं. असें असतां दुष्काळाला आमच्या मिजाशीचें कारण कां लावावें ? या सर्व प्रश्नांचीं उत्तरे देणें मोठें कठीण आहे असें नाहीं. सर्व प्रश्नांचीं उत्तरे 'परकीय राजसत्ता' या अष्टाक्षरी मंत्रातच आहेत. स्वराज्य व परकीय राज्य यांतील भेद पाहूं लागलें म्हणजे वरील प्रश्नांचीं उत्तरे तेव्हांच लक्ष्यांत येतील. स्थायिक राजाला आपल्या प्रजेविषयीं प्रेम, त्यांचें हित, इत्यादिकांविषयीं किती काळजी असते व आपल्या प्रजेस संतुष्ट राखण्याकरितां त्यांचें चित्त किती व्यग्र असतें याची कल्पना सन १८९६।९७ सालच्या दुष्काळांत लार्ड एल्जिन साहेबांनीं आपल्या प्रजेच्या अन्नपाण्याबद्दल केलेली व्यवस्था कशी होती व होळकर, कोल्हापूरचे छत्रपती, शिंदे, गायकवाड इत्यादि संस्थानिकांच्या दुष्काळा वेळच्या केलेल्या व्यवस्था कशा होत्या हें पाहिलें असतां तेव्हांच

ध्यानांत येईल. परकीय राजा असला म्हणजे त्याचें चित्त आपल्या देशाचें कोणत्या प्रकारें हित होईल व हिंदुस्थानाप्रमाणें आमच्या देशास सुवर्णभूमी म्हणवून घेण्याचा प्रसंग कधीं येईल ह्यांत असावयाचें ? ह्याच भेदामुळें हिंदुस्थानांत वारंवार दुष्काळ पडावयास लागले आहेत. हिंदुस्थानांतील दुष्काळाचें सरकारी व प्रमुख कारण—

अनियमित साऱ्याची पद्धती—हें आहे. व्य पाऱ्याच्या मिषानें आमच्या सरकारनें ज्या वेळीं हिंदुस्थानांत पाय ठेविला त्याच वेळीं हिंदुस्थानांतील लोकांचे निकृष्ट स्थितीस प्रारंभ झाला. कोणत्याही दृष्टीनें विचार करा त्यांत म्हणजे सरकारी पैशाचा संबंध नाहीं अशी गोष्ट विरळा ! किंबहुना प्रत्येक गोष्टीला सर करणारें सरकार उभें आहेच ! कौरव पांडवांच्या वेळीं दुर्योधन पक्षाकडील लोक जांगीळ मामाच्या मायिक मालानें जसे व्यापून गेले होते तद्वत किंबहुना त्यापेक्षां कांकणभर जास्त अशा आंगल सुधारणा देवीच्या कपटी पुतळ्यानें आम्हांस घेरलें आहे. तुमच्या संरक्षणार्थ पोलीस किंवा लष्कर ठेविलें पाहिजे, तुमचे तंटे तोडण्याकरितां कोर्टे स्थापिलीं पाहिजेत, दुष्टांस वेळीं सज्जनांसही शासन करण्याकरितां मॅजिस्ट्रेट नेमिले पाहिजेत, प्लेग सारख्या भयंकर रोगाची सांथ नाहींशी करण्याकरितां हजारों डाक्टर व नर्सिसी विलायतेहून आणिले पाहिजेत. दुष्काळ निवारणार्थ इनकम टॅक्स ठेविला पाहिजे व दु-

ष्काळ आहे किंवा नाही हे ठरविण्याकरितां लाखोशें
 रुपयांचा फन्ना उडविला पाहिजे. एवंच सर्व कांहीं पाहिजे
 आहे. नको असा कोणताच पदार्थ नाही. ही बाह्य
 स्थिती झाली पण अंतस्थ स्थिती ह्यापेक्षांही चमत्कारीक
 आहे. हिंदुस्थानचे तिजोरींतील शिल्डक विलायतेस पा-
 ठविण्याकरितां जो पैसा खर्च होतो, मिठावरील कर व
 जमिनीवरील धान्याची पद्धती ही आमच्या निकृष्ट
 स्थितीस कशी कारण होतात हे म्हणजे नव्यानेच सांगा-
 वयास पाहिजे असें नाही. हरएक वाचतीत आमच्या
 निकृष्ट दशेला कारण होणारे पैशाचा सरकारी संबध
 आहेच. दाद लागण्याकरितां करावयाच्या अर्जापासून
 तो तहत पिण्याच्या पाण्यापर्यंतही द्रव्यतृष्णा आहेच.
 अशा प्रकारची सरकारची द्रव्यतृष्णा असल्यामुळे आ-
 म्हांवर आज दुष्काळासारखे भयंकर प्रसंग यावयास
 लागले आहेत. शेतकऱ्याची निकृष्टावस्था होण्यास ही
 तृष्णाच कारण होय. शेतकऱ्यांवर जमिनीच्या सान्याचें
 अे झें फाजील पडल्यामुळे व दिवसेंदिवस त्याची सारखी
 वाढ होत असल्यामुळे त्याचे निकृष्ट स्थितीस पारावारच
 नाहीसा झाला आहे. सर्व * हिंदुस्थानांतील जमिनीचा
 सारा घेण्याची अनियमित पद्धती व तीपासून शेतकऱ्यां-
 वर घडणारे परिणाम ह्याविषयी पंधराव्या राष्ट्रीय सभेचे

अध्यक्ष मि० रोमेशचंद्र दत्त ह्यांनी काँग्रेसमुळे जें भाषण केलें तें अतिशय महत्वाचे असल्यामुळें येंथें दिलें असतां दुष्काळाला खरें कारण जमिनीवरील अनियमित धाराच आहे असें सिद्ध झाल्यावांचून रहाणार नाहीं.

मिस्तर दत्त ह्याणाले:—दुष्काळासारखा अत्यंत महत्वाचा विषय दुसरा कोणताच नाहीं. लोकांना व संस्थानांना मदत करण्याविषयी लॉर्ड कर्शन ह्यांनीं नुकतेंच अभिवचन दिलें आहे. १८७४, १८७६ व १८९६ या तीनही सालीं डिस्ट्रिक्ट ऑफिसर किंवा कमिशनर या नात्यानें मी रिलीफ कामें चालविलीं आहेत; आणि माझा पूर्ण भरवसा आहे कीं, रयतेस मदत करण्यास सरकाराकडून केव्हांही हयगय होणार नाहीं व अशा वेळीं उपयुक्त सूचना करून सरकारास योग्य मदत करणें हेंच राष्ट्रीय सभेचें मुख्य कर्तव्य आहे.

दुष्काळाचीं कारणें.

—○:—*—:○—

हिंदुस्थानांतलें रयत गरीब कां असावी, कर्जबाजारी कां रहावी, हा मुख्य प्रश्न आहे. कर्जबाजारीपणामुळें दुष्काळ पडतो असें नाहीं तर त्यामुळें दुष्काळ अत्यंत भासतो अशी स्थिती आहे. कर्जबाजारीपणा किंवा कंगालपणा, रयतेच्या कांहीं दोषांमुळें उत्पन्न होतो काय? असें सांगण्यांत येतें कीं, हिंदुस्थानची लोकसंख्या वाढत चालल्यामुळें रयत दरिद्री राहून दुष्काळ पडतो. खानेसुमारीचे कमिशनर मि० बेनस् यांनीं आपलें असें स्पष्ट मत दिलें आहे कीं, जर्मनी इंग्लंड वगैरे युरोपियन राष्ट्रांतून ज्या प्रमाणानें लोकसंख्या वाढत आहे. त्याहून हिंदुस्थानांतलें वाढीचें प्रमाण कमी आहे. मग इंग्लंड व जर्मनी येथील रयत दरिद्री होत नाहीं, तर हिंदुस्थानांत एवढा कंगालखाना कोठून

याषा ? शिवाय लागवडांच्या वाढीच्या प्रमाणाहूनही लोकसंख्येच्या वाढीचे प्रमाण कमी आहे. तेव्हां रयतेच्या कंगाल स्थितीचे कारण सांप्रतच्या लोकसंख्येचे वाढते प्रमाण नसून दुसरें कोणतें तरी असलें पाहिजे. रयतेची उधळपट्टी, मूर्खपणा व अविचार हींही कारणें पुढें आणण्यांत येतात, पण त्यांतही कांहीं हांशील नाहीं. मी माझ्या अनुभवावरून असे स्पष्ट सांगतो कीं मितव्ययी, दुरदर्शी व आपल्या पुढील स्थिती संबंधानें विचार करणारे हिंदुस्थानांतल्यासारखे शेतकरी पृथ्वीवर दुसऱ्या कोठेंही सांपडणार नाहींत. सावकाराकडे जावें लागतें, ह्याचें कारण त्यांना फर्ज काढण्याची आवड नव्हे; तर तसें केल्याशिवाय त्यांना खावयासच मिळत नाहीं. दरसाल दर शेंकडा २२ किंवा ३७ टक्के व्याज भरण्याचें कारण असें की, याहून कमी व्याजानें पैसे मिळण्या इतकी त्यांची पतच नसते.

पंजाबांतील शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्या संबंधानें सरकार प्रयत्न करित आहे हें आपणास माहितच आहे. तेथील शेतकऱ्यांची पक्की स्थिती मला माहित नसल्यामुळे सरकारच्या सांप्रतच्या प्रयत्नाविषयी मी कांहीं बोलूं इच्छित नाहीं; पण जमिन गहाण टाकण्यासंबंधानें किंवा विकण्यासंबंधानें जे अडथळे उत्पन्न करण्यांत येत आहेत त्या विरुद्ध मी आहे. बंगाल टेनन्सी बिलच्या वेळीं असेच प्रयत्न करण्यांत आले होते. शेतकऱ्यांच्या ताब्यातून जमिन सावकाराकडे जात आहे. ही अधिकाऱ्यांची मुख्य तक्रार आहे; व रयतेचे दारिद्र्य दूर करण्याचे सरे उपाय योजितां, रयतेनें मालमत्ता विकू नये अशा प्रकारची मर्यादा तेवढी घालण्यांत येते. रयतेची स्थिती सुधारण्यास एकंदरीनें सरकारची रयतेशी वर्तणूक अशा प्रकारची असली पाहिजे की, त्या योगे रयतेस सुकाळाचे वेळेस काहीं तरी शिल्लक टाकिते येईल व दुष्काळाचे वेळीं इतरांची मदत मागण्याचा प्रसंग येणार नाहीं.

दुष्काळाचें खरें कारण.

वर वर पहाणाराचें लक्षांतही दुष्काळाचें खरें कारण आल्या-वांचून रहाणार नाहीं बंगाल व इतर कांहीं प्रदेश शिवाय करून बाकी सर्व ठिकाणी दुष्काळाचें खरें कारण ह्यटलें ह्यणजे जमिन धान्याचे फाजिल ओझे होय. सारां फाजिल असल्यामुळें सुकाळाचे वेळींही रयतेपाशीं कांहीं शिल्लक रहात नाहीं व त्यामुळें दुष्काळातून पार पडण्यास रयतेपाशीं त्राण नसतो. अप्रतिबंध व्यापार तत्वामुळें इंग्रजी कारागिरापुढें व व्यापाऱ्यापुढें आमच्या कारागिरांचा व व्यापाऱ्यांच्या पुरा मोड झाला आहे; यामुळें खेडेगावांतलि साळी, कोष्टी आदींकरून सर्व उद्योग धंदेवाल्यानां उदर निर्वाहार्थ शेतकीवरच अवलंबून रहावे लागते. कंजूसपणानें जमिनधारा ठरवून त्याचा वसूल जर करण्यांत आला नाहीं, व शेतकऱ्यांपाशीं काहीं शिल्लक राहिल अशाच तऱ्हेची जर सारा वसूल करण्याची पद्धत ठेविली तर पर्जन्याचे अभावामुळें पीकपाण्याची हवालदील झाली असतांही दुष्काळास ते बळी पडणार नाहींत.

बंगालची जमिनदारी पद्धत.

हजारों वर्षांच्या प्रत्यक्ष अनुभवावरून हिंदु शास्त्रकारांनीं असें ठरविलें आहे कीं, राजानें करादाखल जमिनीपासून एकंदर उत्पन्नाचा एक-षष्टांश भाग घ्यावा. हल्लिंच्या अनुभवानें पाहिलें असतां, वरील नियमच शहाणपणाचा ठरयो. १८५९, १८६८ व १८८५ सालचे बंगाल्यांतील जमिनीसंबंधाच्या कायद्यामुळें शेतकऱ्यांना सारा वाढण्याची तेंथें भीती नाही. रयत जमिनदारांना एकंदर उत्पन्नाच्या एक-षष्टांश भागापेक्षां अधिक उत्पन्न देत नाहीं; पूर्वेकडील प्रांतांत तर हा भाग एक-षष्टमांशाहून कमी आहे; व ह्यामुळें बंगाल्यांत गेल्या शतकांत दुष्काळाचे उग्रस्वरूप केव्हाही दृष्टीस पडलें नाहीं. बंगालची पद्धत चहूं-कडे सुरू करा; म्हणजे हिंदुस्थानांतील दुष्काळ कमी करण्याच्या प्रश्नाचा उलगडा झाला म्हणून समजा.

वायव्य प्रांतातील जमिनधाऱ्याची पद्धत.

वायव्यप्रांत व अयोध्या ह्या ठिकाणी जमीन धारा कायमचा केलेला नाही. प्रत्येक नवीन तपासणीचे वेळीं सरकारी वसुलाची वाढ होते. सर अँटनी मॅकडोलन ह्यांनीं करन्सी कमिटीपुढे साक्ष देतांना नंबर ५७३७ ते ५७४० ह्या प्रश्नांना उत्तर देतांना ह्या पद्धतीचे वर्णन केले आहे. जमिनदारांना सरकार प्रथम रय-
तेशी आपापले ठराव करण्यांस सांगते; व नंतर जमिनदाराच्या प्राप्तीपैकी अर्धाभाग आपण घेते. जमिनीतील एकंदर उत्पन्नाचा एक पंचमांश भाग जमिनदार रयते पासून घेतात. अर्थात् सर-
कारास शेकडा दहा टक्के पडतात ही पद्धत इतर ठिकाणाहून चांगली आहे सरी; पण दर तीस वर्षांनीं सरकार देणें वाढवून रयते-
चाही कर वाढणार नाही अशी कांहीं तरी त्यांत व्यवस्था पाहिजे
ह्याजें जमिनदाराला वीस टक्के व सरकारला त्यांतील दहा टक्के
निदान या सीमेचे केव्हांही उल्लंघन होऊं देतां कामा नये.

मद्रासची साऱ्याची पद्धत

मद्रासची स्थिती याहून फार वाईट आहे. सरकार व रयत यांमध्ये तें जमिनदाराचा वर्ग मुळींच नाही; व सरकार जमीन लाग-
वडीचा खर्च वजा टाकून बाकी राहिलेल्या उत्पन्नातील निम्मा
भाग साऱ्या दाखल घेतें. अलीकडे या प्रश्नासंबंधानें बोवि-
लीचे राजेसाहेब ना० सुवाव आणि मि० व्यंकटरत्नम् या त्रिव-
र्गांचीं केलेलीं भाषणें आपणांस माहीतच आहेत. रयत जमि-
नीचा मालक असून सारा वाढविण्याचा अधिकार सरकारास
नाहीं ही गोष्ट १८५७ सालीं सरकारनें कबूल केली. १८८२
सालीं लॉर्ड रिपन यांचे कारकीर्दीत तेंच वचन पुनः देण्यांत
आलें. फरक इतकाच कीं, जमीन महसुलाची बाजारांतील किंमत
ज्या प्रमाणानें वाढेल, त्या प्रमाणांतच सारा वाढविण्यास हरकत
नाहीं. पण हल्लीं हीं वचनें एका बाजूस ठेवण्यांत येत आहेत
बाजारांतील किंमती वाढल्या ह्या एवढ्याच सबबीवर नव्हे;

तर जमिनीच्या मगदुराचीही फेरतपासणी झाली पाहिजे ह्यणून सारा वाढविण्यांत येत आहे. असे ठरविण्यांत आले आहे की, सर्व वेच वजा जातां राहिलेल्या उत्पन्नाचा अर्धा भाग ह्यणून जो सरकाराकडून घेण्यांत येतो, तो एकंदर उत्पन्नाचा शेंकडा चाळीस टक्क्यांहून कालव्याच्या पाण्याने भिजत असलेल्या जमिनीत अधिक असतां कामा नये; व इतर जमिनीत एकंदर उत्पन्नाच्या एक तृतीयांशाहून अधिक असतां कामा नये, ह्यणजे शेंकडा जेवढे जवळ तीस किंवा चाळीस टके सरकारे रयतेपासून घेते असे म्हणण्यास हरकत नाही. एक षष्टांश भागाचा म्हणजे शेंकडा सोळा टक्क्यांचा आमचा पुरातन नियम कोठे राहिला? बंगाल ट्रेन्न्सी चिलाचा वादविवाद घालला असतां जमिनदारांनीं शेंकडा वीस टक्के घेण्यास हरकत नाही, असा नियम करण्याविषयीं मी सूचना केली होती. पण कांहीं भागांत वीस टक्क्यांहूनही जमिनदार लोक कमी घेत असल्यामुळे व वरील नियम केल्यामुळे जमिनदार लोकांना वीस टक्केपर्यंत रयतेपासून घेण्याची इच्छा होईल या भीतीनें सदर सूचना नापसंत केली; व ती नापसंत झाली याबद्दल मला आनंद वाटत आहे. बंगाल्यांत रयत जमिनदारांना सारा देते, मद्रास इलाख्यांत सरकारचं स्वतः जमिनदार आहे. मग सरकारानें जमिनदार या नात्यानें रयतेपासून कांहीं ठिकाणी तेहतीस व कांहीं ठिकाणी चाळीस टके सारा वसूल केला असतां, रयत निःसत्व होऊन दुष्काळास बळी पडावी यांत नवल ते काय ? मद्रासच्या सनदीनीकरांपैकी मि० राजसे यांनीं असें मत दिलें आहे की, जमिनघान्याचें ओझे फार जड असल्यामुळे कित्येक जमिनी पडपडल्या आहेत. वार्यव्यप्रांतांत जमिनदारांना जें मिळते त्याचा निम्मा भाग सरकारें घेते, म्हणजे दहा टके सरकारास मिळतात. व मद्रासेस सरकारास शेंकडा तेहतीस किंवा चाळीस टके मिळतात. व बंगाल्यांत रयतेला जमिनदारांनीं एक षष्टमांश भागाहून अधिक भाग बहुतेक द्यावा लागत नाही.

मुंबई व पंजाब इलाख्यांतील शेतसारा.

मुंबई इलाख्यांत मद्रासे प्रमाणें रयतवारी पद्धतच चालू आहे; ह्मणजे रयत व सरकार यांमध्ये जमिनदार नसून प्रत्यक्ष रयते पासूनच सारा वसूल करण्यांत येतो. परंतु मुंबईस एवढाच भेद आहे कीं; निरख ठरविणारे कामगार पूर्वीच्या वर्षांच्या सान्याची सरासरी लक्षांत घेतात. मद्रासेस केवळ अंदाजावरं काम चालते. पंजाबची पद्धत वायव्यप्रांताचे पद्धतीसारखी आहे. परंतु पंजाबांत काय किंवा वायव्यप्रांतांत काय, कायम धान्याची पद्धत अमलांत नसल्यामुळे सरकार देणें केव्हां वाढेल याची रयतेस भीती असते; व त्यामुळे जमिनीची सुधारणा होत नाही. बंगालची जमिनदारी पद्धत, वायव्यप्रांताची महालवारी पद्धत, मध्यप्रांतांची मालगुजारी पद्धत व दक्षिणहिंदुस्थानची रयतवारी पद्धत, या निरनिराळ्या पद्धतींचे गुणावगुण गाण्याची माझी इच्छा नाही. माझे इतकेंच म्हणणें आहे कीं, रयत कोणत्याही पद्धतीसारखी असो, जमिनीच्या उत्पन्नापैकी, आमच्या शास्त्रकारांच्या म्हणण्याप्रमाणें एक षष्ठमांश भाग किंवा जवळ जवळ तितका आपल्या पदरांत पडणार अशी त्यांची खात्री करा व यात फेरबदल होणार नाही. असें त्यांस समजू द्या, ह्मणजे दुष्काळासारख्या संकटांतून पार पडण्यांस रयतेस त्राण येईल.

मध्यप्रांत.

१८९७ सालच्या दुष्काळांत मध्यप्रांताची फार खराबी झाली व हल्लीही तेथे दुष्काळाचें उग्रस्वरूप आहे. मध्यप्रांताची अशी भयंकर स्थिती कां ? असा सहजच प्रश्न उद्भवतो. तीसवर्षांनी एकदां जमिनीची मोजणी करण्याचा नियम वायव्यप्रांतांत आहे; पण मध्यप्रांतांत वीसवर्षांनीच मोजणी दारांची फेरी येते. वायव्य प्रांतांत रयतेपासून जमिनदारांस जो भाग मिळतो त्याचा निम्मा भाग सरकाराकडे जातो. मध्यप्रांतात पूर्वीच्या मोजणीचे वेळीं मालगुजारांच्या पासून त्यांनीं रयतेपासून घेतलेल्या भागापैकीं

शेंकडा पंचावन ते पंचाहत्तर टक्के सरकार घेत असे, व नवीन मोजणींत हें प्रमाण शेंकडा पन्नास ते साठ ठरलें आहे. या शिवाय शेंकडा बाराटक्के स्थानिक कराबद्दल मालगुजरांना भरावे लागतात म्हणजे एकंदरींत हल्लींही शेंकडा वहात्तर टक्के सरकार घेतें. सरकार वसुलाचे प्रमाण जसजसे वाढते व मोजणीची फेरी जशी जशी लवकर येते त्या प्रमाणें रयतेचा कंगालपणाही वाढतो. पूर्वी एका काळीं वायव्यप्रांतांतही जमिनदारांच्या भागापैकीं ६६ टक्क्यांची सरकारानें मागणी केली होती. पण ह्या नियमामुळें रयत पिळून निघाल्या सारखी होऊन या शतकांतील पहिल्या पन्नास वर्षांतील लढायांच्या वासाहून अधिकत्रस्त झाली. तेव्हां १८५५ सालीं तो नियम रद्द करण्यांत आला. अशी स्थिती असतां हलीं मध्य-प्रांतांत वरील नियमाहून अधिक वाईट नियम कां अमलांत आसात्रा हें मला समजत नाहीं. तीस वर्षांच्या सरकारी नोकरांच्या अनुभवानें माझे असें ठाम मत झालें आहे कीं, ' साऱ्याच्या हल्लींच्या पद्धतीमुळें दुष्काळ जरी उत्पन्न झालें नाहींत तरी दुष्काळातून पार पडण्यास रयत समर्थ नसते शांतता व शिक्षण ही इंग्रजी राज्यानें आम्हांस मिळाली आहेत सरीं; पण आमच्या जमिनीवर जबर कर वसल्यामुळें व लोकांचे उद्योगधंदे बुडाल्यामुळें दुष्काळाच्या यातना वारंवार भोगाव्या लागतात. '*

वर निर्दिष्ट केलेल्या मिस्तर रोमेशचंद्रदत्त यांचे भाषणानें हिंदुस्थानांतील दुष्काळास आमचें सरकारच विशेष कारणीभूत आहे हें दिसून येईल. आमच्या सरकारनें प्राचीन साऱ्याची पद्धत जर चालू केली तर हिंदुस्थानांतील दुष्काळ पुष्कळअंशीं कमी होईल यांत संशय नाहीं. हिंदुस्थानांत जर दुष्काळ पडावयास नको असेल तर प्रथमतः जमिनीचा सारा कमी करण्याकरितां आमच्या लोकांनीं खटपट करावयास पाहिजे आहे.

* निशाणी केसरी,

शेतकऱ्यांच्या नऱकृष्टस्थऱती बदल सरकारचीही खऱती होत चऱलली आहे. शेतकऱ्याची दुःस्थऱती होण्यात सरकारने जे कारण काढऱठे अ.हे ते आपल्या डोळ्यांतील कुसळ दऱसते पण दुसऱ्याच्या मुसळ दऱसत नऱहीं. ' या म्हणीशी अगदीं यथऱर्त जुळते . सऱत्ररऱर लोक शेतकऱ्यास वच डून त्याचे सर्वस्व वेतात व त्यामुळे शेतकऱी दरऱद्रऱवस्थेप्रत पोचतो असें सरकरचे मत आहे. आणि म्हणूनच कांहीं ठऱकाणीं ' शेतकऱ्याची जमऱन शेतकऱ्याने विकत घ्यावी ' अशा अर्थाचा कायदऱ केलेला आहे. परंतु अशऱने एखादऱ शेतकऱी गवर होऊ न वसेल. सर्वच शेतकऱ्यांची स्थऱती यऱ कायद्याने बदलणऱरी नऱहीं. तेव्हां सरकारलऱ जर शेतकऱ्यांची सुस्थऱती व्हावी असें वाटत असेल तर प्रथमतः जमऱनीचा सऱरा कायमचा व बंगऱळचे पद्धती प्रमऱणे ठरवऱलऱ पऱहिजे. कायमचा धऱरऱ नसल्याने आस्थापूर्वक कोणतऱही शेतकऱी जमऱनीची सुवऱरणऱ योग्य प्रकारे करीत नऱहीं यऱ कऱरंतां ' जोपर्यंत अनऱयमऱत सऱन्याची पद्धत बदलली नऱहीं तोपर्यंत शेतकऱ्यांची कोणत्याही उपायऱने सुस्थऱती होण्याची आशऱच बऱळगऱवयऱस नको. '

उपसंहार.

वाचकहो ! एकंदरींत हा विषय अतिशय महत्त्वाचा आहे. निबंध रूपानें ह्याचें विवेचन करणें हागजे मोठ्या विद्वत्तेचें काम आहे. परंतु माझ्या अल्प बुद्धीनें मला जें लिहावेसें वाटलें तें आपणांपुढें सादर केलें आहे. दुष्काळ पडण्याची जीं मुख्य कारणें आहेत त्यांत अनावृष्टी हें मुख्य आहे. या कारणाला जंगलाची तोड किंवा मुळींच जंगल नसणें हें आदीकारण आहे. तेव्हां जंगल वृद्धीकडे लोकांनीं अवश्य लक्ष्य दिलें पाहिजे. दुष्काळ निवारण्याच्या मार्गांत व्यापारोपयोगी साधनांची कमतरता हा दुसरा मुद्दा आहे. याचा आमच्या देशस्थितीशीं विचार केला असतां हल्लीं उपयोगांत आहेत तितकीं साधनें पुरेशीं आहेत. हत्ती उपयोगी पदार्थ खरा, त्याच्या योगानें शोभा आहे, आणि तो दिडकीला मिळत आहे पर दिडकीला हत्ती मिळतो ह्यणून तो घेण्याला किती बरें तयार होतील ? कोणींच होणार नाही. कारण तो घेण्याला सोपा आहे तरी परिणामीं फार महाग पडतो. याची अटकळ सर्वांनां होण्यासारखी आहे. याप्रमाणेंच व्यापारोपयोगी साधनांविषयीं समजलें पाहिजे. आमच्या देशांत जर व्यापारच नाही तर त्यांचीं साधनें तरी कशांला पाहिजेत ? मिळून व्यापारोपयोगी साध-

नांचा एक देशी विचार केला आहे. तिसरा मुद्दा अ-दूरदर्शित्वासंबंधी आहे. लोकांचे बाह्य डौल वाढल्या-मुळे मितव्ययीपणा नाहीसा झाला आहे. तरी सर्वांनी मितव्ययीपणा राखण्याकडे लक्ष्य पुरविले पाहिजे. ह्यणजे दुष्काळाचे प्रसंगी बाह्य डौलाकडे न गेलेली रक्कम थोड्या दुष्काळास मार्ग सारिल. चवथा मुद्दा— शेतकऱ्यांचे निकृष्टावस्थे संबंधी होय. कोणत्याही देशापेक्षा आमच्या देशांतील शेतकऱ्यांची स्थिती अतिशय वाईट आहे. तेव्हां ' ऋणं कृत्वा वृतं पिय ' असें करून शेतकरी वर्गानें निदान एक वर्षाची तरी सामुग्री संग्रही ठेविल्य शिवाय रहावयाचेंच नाही हा बहुतेकांविषयी आवश्यक असा नियम पाळावा. येणें करून दुष्काळाचें भयंकर स्वरूप कमी होऊन पुष्कळ जीव वाचतील. अस्तु याच वि-पयासंबंधानें आणखी एक दोन मुद्द्याचे विवेचन केले पाहिजे होते. परन्तु कांहीं विशेष अडचणींमुळे तसें करितां आले नाही याबद्दल वाईट वाटते. सवडी प्रमाणें ही अ-डचण दूर करण्याचे तूर्त वाचकांना आश्वासन देऊन ठेवितो.

